

**Птижіш
Хмельниченко**
ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ О. РОГОВОЇ
З МАЛЮНКАМИ П. ХОЛОДНОГО
ПЕРЕКАЗАЛА М. ЗАГІРНЯ

**УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО В КАТЕРИНОСЛАВІ
КАТЕРИНОСЛАВ – ЛЯЙПЦІГ**

ТИМІШ ХМЕЛЬНИЧЕНКО

Історична повість О. Рогової

З малюнками П. Холодного

Переказала М. Загірня

Видано вдруге

ІСТОРИЧНА
ПОВІСТЬ О. РОГОВОЇ
ВІДКЛАДАНА
УКРАЇНІ

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО В КАТЕРИНОСЛАВІ
КАТЕРИНОСЛАВ – ЛЯЙПЦІГ

Copyright 1922 by E. Wyrowyj, Berlin

З Друкарні К. Г РЕДЕРА, ЛЯЙПЦІГ'

ЧАСТИНА ПЕРША.

I. В дорозі.

Палюче липневе сонце стояло вже на вечірньому упрузі, але йому наче не хотілося ховатися за обрій і воно ясним промінням осявало покручени Дніпрови береги.

По над берегом вузенькою стежкою їхало чоловіка з п'ятнадцятьо козаків. З одежі знати було, що то лейстровики. Попереду баским конем їхав отаман. З убрання знати було, що то козацький сотник; а на його шаблю, густо сажену самоцвітами та на чудову рушницю французького роблива позаздрив бі й кожен магнат. Поруч із сотником їхав дужим татарським конем хлопець років восьми: він скидався на сотника, як викааний.

— Тату, та скоро ж ми доїдемо до тії фортеці, як там вона зветься? — нетерпляче спитав він сотника.

— Потерпи, козаче, отаманом будеш,—одказав усміхнувшись, батько.

— Батьку,—спитав козак, що їхав зараз за сотником,—і відкіля оті французи натягли деревні за для своєї фортеці? Тут же скрізь степи несходимі, а лісу немає.

— Пан коронний гетьман казав мені, що вони деревню по-над річкою Самаркою рубали, а сюди водою приганяли.

— А там великі ліси, тату? — цікаво спитав хлопець.

— Великі, синку, дуже великі! Там наче рай: і меду, і черешень, і дичини всякої, і звіру всякого в лісі аж кипить.

— Чому ж ми, тату не живемо там? І до Січі ближче було б, до завзятих козаків-січовиків.

Батько всміхнувся: засміялися й козаки.

— Ач який моторний! Що гарне, те й наше... Буде й з тебе завзятий козак, будеш отаманом!—весело озвався присадькуватий старий козак з сивими бровами, що понависали йому над очима.

— А тобі хочеться на Січ? — спитав у хлоця молодий козак з ледві помітними чорненськими вусиками.

— Хочеться, пане Смольчуже! — одмовив хлопчик, і обличчя йому засяло.

— Чуєш, батьку Богдане,—озвався старий козак до сотника,—твоє орля в орляче гніздо проситься.

— Ще поспіє!—нехотя відказав сотник. — Хай спершу на Дніпро та на пороги надивиться.

— А це вже так, братіку,—всміхаючися сказав старий козак хлопцеві,—хто не проплив порогами та не помірявся силою з татарами, той ще не козак і такого ні в один курінь не приймуть.

— Я, діду, не боюся, ні порогів, ні татар,—поважно відказав хлопець.—Як би тато дозволив, то я такий, що хоч би й зараз на Січ.

— То як же, Богдане, дозволиш?—весело спитав старий козак сотника.

Богдан сердито глянув на його.

— До старих літ ти, Ганжо, дожив, а розуму не нажив! Чого хлопця баламутиш? Адже знаєш, яка голова в його: твоїх жартів потім і не виженеш з неї.

Всі замовкли, а хлон'я сумно похнюпилося.

Тац̄ поминуло кільки хвилин.

Ось проти неба видко стало темні скелі.

Ганжа під'їхав до хлопця і торкнув у плече.

— Чого зажурився? Облиш тую Січ! Краще на нехристів подивимось, що воно за птиці.

Хлопець підвів голову і спитав у батька:

— Тату, можна мені побігти чвалем?

— Можна, синку: степ рівний, та й трава вилігла—татарві ніде сховатися.

— Гей-ге!—скрикнув хлопець, торкнувшись коня острогами і випроставши на стременах.

Кінь став дібки, захріп, потім полетів як вихор. Хлопець то раптом спиняв коня, то знову летів, як вихор.

— Гарний їздець твій син Богданку!—сказав Ганжа, з великою втіхою дивлючися на хлопця. — Добрий буде козак!

Богдан мовчки кивнув головою. Він пільнував сина очима, аж поки той знову під'їхав до своїх.

— А ну швидче, хлопці!—гукнув сотник до козаків.—Тепер уже недалеко.

Оддалік, трохи вбік од річки, проти неба видко було похмурі вежі нещодавно збудованої фортеці, що звалася Кодак. Козаки цікаво роздивлялися на ту новину. Брови їм насупились, обличчя похмурніли; старий Ганжа несамохіть ухопився за шаблю.

— О, бодай їх лиxo побило, бісових дітей!—буbonів він. — Перевелися лицарі-отамани: не буде вже на Січі другого Тараса або Наливайка. І яка ж то Січ стала, що попустила себе на глум якимсь там французам!..

— Г'оді тобі бубоніти!—ласково сказав Йому Богдан:—ще й на наш вік отаманів стане. Поки в козаків шаблі в руках, поти не страшні їм фортеці.

— Пощербіліся чогось шаблі козацькі,— журли-

во відказав Ганжа.—Ех, добре колись було! Як на-
летять було козаки, то ніщо проти їх не вистойть,
усе зруйнують.

Старий козак наче аж помолодчав, згадавши
колишні походи, колишні звитяжства. Згорблена
стареча спина випросталась, в очах блиснула ві-
вага. Всі козаки теж випросталися, очі їм заблища-
ли, вуси заворушилися, руки несамохіть хапалися
за шаблі. Навіть спокійний пан сотник засовався
на сідлі і почав сіпати за поводи.

— Химерний ти, Ганжо!—сказав він.—Чого тобі
заманулося старе згадувати? Що було, те минуло.
Тепер ми служимо королеві, і ласкавий король не
забуде нас, вірних слуг своїх.

— Знаємо ми тую королівську ласку!—промо-
вив Ганжа, махнувши рукою.—Облиш уже свого
короля!. Не завдавай серцю жалю!..

І він замовк, понурившись.

Хлопець тим часом пильно поглядав то на
батька, то на старого козака і дослухався до їх
розмови. „Так наче і таткова правда, і дідова,—
думалось йому,—але хто ж із їх більшу правду
каже? Це ж правда, що король ласкавий; ба яку
гарну шаблю таткові подарував! Але ж і дід не-
правди не скаже...“ Хлопець так замислився, що
не помітив, як і до фортеці доїхали.

Круг фортеці набудовано було всяких крам-
ничок, яточок та рундучків—і чого там тільки не
продажано! Навкруги юрмилися москвини, вірмени,
турки, волохи, литвини та ляхи, переважно робочі
люде; було й кільки козаків, таких, що служили у
пана Конецпольського.

Мости, якими в'їадилося до фортеці, було
зведені вгору, а на шанцях сюди й туди ходи-
ли вартові у французькому військовому вбраниі.

Жиди корчмарі оточили козаків і впевняли,
що їх аж до ранку не впустять у фортецю, бо

як зайде сонце, то вже нікого не впустять, хоча б навіть і короля.

— А гляди, що правду вони кажуть,—сказав Ганжа Богданові.—Коли б не довелося нам заночувати у цьому жидівському кублі.

— Та ні!—відказав Богдан,—я покажу французам грамоту коронного гетьмана; там же написано, щоб нас пущено в фортецю і дано все, чого нам треба.

— Та кому ж ти її покажеш, тую грамоту? Як би ж то були вартові такі, як треба, а то ніби опудала якісь із дерева повитісувані.

Ганжа вгадав: хоч як Богдан кричав та впевняв, що він приїхав од самого коронного гетьмана, їх у фортецю таки не пущено і навіть уваги на їх не звернено. Полковник Маріон, що сидів у фортеці з двома сотнями війська, боявся зради і дуже пильнував, щоб по заході сонця в фортецю нікого не пускано.

Довелося вернутися. Корчмар Янкель уже дожидав козаків біля густо побудованих крамничок.

— Та куда ж це ти нас, у степ, чи що ведеш?—бубонів Ганжа, як Янкель усе вів їх, поминаючи всякі провулочки та заулочки.—І де це всі інші корчмарі порозбігалися? Тут же й ближче єсть де стати.

— А я вас, шановне панство, одкупив собі,—лукаво трусючи борідкою, казав жид:—поки ви до фортеці їздили, то я вас і одкупив собі в інших. Багаті пани-козаки не часто до нас прибувають, то можна дати за їх одступного.

— А тепер ти те одступне з нас здереш?

— І бідному Янкелеві треба ж якось жити на світі,—відказав корчмар, лукаво підморгуючи і відчиняючи двері в свою халупчину.

ІІ. Утік.

— Хайко! — гукнув Янкель, увіходючи в хату: — гостей маємо!

За хвильку з'явилася жідівка з великою хусткою на плечіх і, низько вклонивши гостям, почала поратися біля печі.

— Тимоше, йди сюди! — гукнув сотник на свого сина. — Замісь щоб сидіти отут у душній халупі, підемо походимо берегом та на Кодацький поріг подивимось, а тут тим часом вечеряті наварють.

За сотником ішли й інші козаки; у хаті зосталися тільки Ганжа, Смольчуг та ще один немолодий козак, Іван Злій на прізвище.

Ганжа покликав Янкеля.

— Любиш червінці? — спитав він, показуючи Йому золотого.

— Чого пан бажає? — спитав Янкель і ніби замер, дожидаючися відповіді.

— Говори мені про Січ, про запорожців, про Сулиму, одно слово про все, що знаєш; та не бреші, бо вб'ю.

Янкель зробив сумне обличчя і злякано закрутів головою.

— Пан козак хоче згубити з світу бідного жида. Що ми тут можемо знати про славне козацтво Січове? Вони сюди до нас не заходять... та й не зайдуть, — радісно додав він, поглядаючи на величезний кулак Ганжин.

— Ну, не тобі про те слебезувати, куди вони зайдуть, чи не зайдуть, — суворо перепинув Йому мову козак. — А про запорожців ти знаєш, бо сам пробовкнувся.

— Ні, ні, вельможний пане! Коли ж я вам що говорив? — ледві вимовив Янкель, ще дужче злякавши.

— Ну, то я знаю, що ти три роки прожив на

Січі. А немає такого корчмаря на світі, щоб, поживши на Січі, забув про неї. Ти запевне знаєш все, що там діється.

В цю мить Хайка підійшла до чоловіка і сіпнула його за полу.

— Бери! — стиха сказала вона Йому по жидівському, — тут не скоро діждемся такого щастя.

— А нацо панові козакові знати про Січ? — вагаючися спитав Янкель. — Адже пан — лейстровик?

— Ну то що, що лейстровик? Саме лейстровикам і треба знати про степових розбішак. Мабуть же й ти не трохи лиха від їх зазнав, живучи на Січі?

Янкель видимо заспокоївся; обличчя Йому осмутніло.

— Ой, багато, ласкавий пане! Душогуби воїни! Трич мене грабували... Ну, та й я їм оддячив!..

— Оддячив?.. — повагом сказав Ганжа. — Бачу, що ти, Янкелю, молодець! Як же ти їм оддячив?

— Довго казати та певне вельможному панові й слухати нецікаво, — лукаво всміхнувшись, сказав корчмарь.

— Може й так! — згодився Ганжа. — То оповідай же швидче, що діється на Січі.

— Як що пав дастъ два червінці, то може Янкель і пригадає собі, що там діється, — сказала Хайка.

— І два червінці знайдемо, — згодився Ганжа і виняв другого червінця.

— Запорожці тепер немає на Січі. — таємничо почав Янкель: — Вони ходили в похід на турків. Сулима награбував у турків і золота, і зброї, а тепер стоїть за порогами, дс Січі вертаючися...

— За порогами кажеш? — перепинив Янкелеві мову Ганжа. — Чого його туди занесло?

— Вони ховали здобич у свої сковища, та про-

чули, що татари в степу на їх чигають: то вони й кинулись мерщій туди і побили татараву, а тепер либонь скоро на Січ підуть.

— А де ж саме тепер Сулима?

— У степу, зараз за порогами. Та тільки пані козаки не подужають їх, бо там їх сила-спленна.

Ганжа лукаво всміхнувся.

— А ми їх сюди заманимо,—весело сказав він.— Маєш кого, хто б нас туди довів?

— Ой, страшне діло пан козак замисляє! Сулима хитрий, як біс, а відважний, як сам сатана.

— Ну, гаразд! Годі базікати! Я Сулиму й сам добре знаю. Говори, чи маєш такого, хто б туди довів, а там уже я дам собі з ним раду, бо й не таких, як він, приборкував.

Янкель неймовірно похитав головою.

— Хай буде, як пан козак бажає. Єсть тут перекінчик. Він учора прибіг з козацького табору, до пана гетьмана прямує... Я приведу його, як що пан козак має червінці...

— Гаразд!—одказав Ганжа.—А тепер давай їсти, бо вже он і пан Богдан з товариством ідуть.

Моторний Янкель поставив і горілки, й піва, а Хайка не згірш за козачку наварила вечеряти.

Тиміш сидів посередині між батьком та старим Ганжою. Ганжа нахилився до Богдана і сказав йому стиха:

— Батьку, маю тобі дещо сказати.

Богдан пильно глянув на його і теж стиха одповів:

— Як повечеряємо.

— Про віщо дід говоритиме?—подумав Тиміш.— Мабуть про щось дуже важне, бо то говорив би тут, щоб усі чули.

Як батько та дід, повечерявши, вийшли з хати і крадькома десь пішли, Тиміш і собі крадькома пішов назирі.

Темна, непрозора ніч спустилася на Дніпро, на його береги і на незграбну фортецю,—її ледві помітно було в темряві.

Ходімо ліворуч у степ,—сказав Богдан,—бо тут щоб не підслушав хто.

Тиміш як кішка тихесенько крався за ними. От вони спинилися й посидали. Тиміш обережно ліг у траві і, притаївши духа, слухав, про що говорять батько з Ганжею.

— Сулима недалеко,—казав Ганжа, — за порогами.

— За порогами?—ніби зовсім байдужно сказав сотник,—ну, то що?

— А те, що аби тільки звістку Йому подати, то він умить зруйнує цей французький мураппиник.

— А хто ж Йому звістку зміг би подати?—спітив Богдан.

— Я!—впевнено відказав дід.

— Ти, братіку, забув либонь, що ти на службі в короля—глузливо сказав сотник:—забув, що тебе записано в реєстр і що ти одержуєш, або, певніше сказавши, може колись одержиш гроші за службу.

Ганжа засміявся.

Ото то ж бо є, що все „може“ та „колись“... Не ти б казав, а не я б слухав... Старий Ганжа наскрізь тебе бачить, хоча ти й хитрий лис...

Богдан якось чудно муркнув і помовчав трохи; тоді спітив:

— Чого ж тобі треба від мене? Хочеш їхати, то й їдь,—мені що до того?

— А те, батьку, що я поїду з Смольчугом, а ти не кажи, куди, а скажи, що послав нас наперед. Бо ж не вгадаєш, що в кого на думці: всі козаки, та не всі певні... А Смольчуга я знаю, бо сам викохав... Країде, щоб інші не знали нічого.

— Гаразд! — обізвався Богдан, — роби, як знаєш, хоч я не сподіваюся, що з цього щось вийде. Не настав ще, братіку, час, не допила ще мати Вкраїна до дна гіркої, що ігноресли їй пани. І путящим козакам годиться ще терпіти та берегти силу до слушного часу.

— Ех, Богдане, Богдане! Озивається в тобі панська кров! Не щирий ти козак, а тільки наполовину. Хиба щирий козак може стерилевати образи? Хиба може він гнути шию під панське ярмо?

— А ти гадаєш, що Сулима зможе нас визволити з панського ярма? Побачиш, що не мине й він катівської сокири, як не минули попередні отамани. Щоб панів подужати, треба воюватися з ними їхньою ж зброєю: треба бути такими ж розумними, спритними та в'юнкими, як вони. А твого хрещеного татарина і якийсь там пан Кисель круг пальця обкрутить; а про таких спритних, як пан коронний гетьман, то вже й казати нема чого.

— А все ж годиться спробувати, — ніби трохи невпевнено сказав Ганжа. — Одя французька озія не дає мені спокою, хочеться мені ростягти її так, щоб і порошинки з неї не лишилося.

— Усі ви козаки однакові, — незадоволено промовив сотник, — ви як малі діти: як чого забажаєшся, то вже щоб було; сами в огонь лізете, то не дивно, що й печетесь.

— А може ж і не попечемося! — похмуро відка-
зув Ганжа і простяг руку сотникові. — До побачен-
ня, друже!

— До побачення! — відказав той трохи глухливо. — Як не приведе Бог на цьому світі, то на тому по-
бачимося. Іди наверху, а я трохи згодом ітиму, щоб не побачили нас укупі.

Ганжа швидко ішов до корчми, а Богдан зостався там, де й був, і замислено дивився на фортецю.

Коли це біля його щось заворушилося в траві і ніби з-під землі озвався хтось:

— Тату!

Богдан не був боязький, але все ж ізлякався з несподіванки.

— Господи Ісусе Христе! — злякано сказав він і перехрестився.

— Тату, та це ж я! — загомонів Тиміш, підводячися з трави.

— А ти як тут опинився? — скрикнув Богдан.

— А саме так, як і ви з дідом, — весело відказав хлопець.

— Ось я тебе повчу, як підслухувати! — сердито промовив батько. — Як одшмагаю нагаєм, то вдруге не встраватимеш до чужих справ. Кажи, чого тебе сюди принесло?

— Ви знаєте, тату, що я вас не боюсь і нагая вашого теж не боюсь, — бо козакові не личить боятися бійки. А сюди я прийшов послухати, про що ви говорити будете. Дід гарно робить, а ви ні; ви підлабузнюютеся до панів, а він ні.

— Ах ти ж цуценя капосне! — скрикнув Богдан. — Шкода, що нагая в корчмі покинув, а то показав би я тобі, хто гарно робить, а хто не-гарно!

— Погано той робить, хто гнівається й б'ється ні за що, — це ж ви сами қазали, — відказав хлопець.

— Та як же на тебе не гніватися, татарчея ти нікчемне!..

— Не кричіть, татку, бо в корчмі почують, — спиняв батька хлопець. — Краще слухайте, що я казатиму: не хочу я їхати з вами до панів, а краще пустіть мене з дідом Ганжею та з Смольчугом. А як не пустите, то все одно на Січ утечу.

Богдан стояв, як громом прибитий.

— Та ти, хлопче, здається справді стерявся. Який ти козак? Ти ж іще пуцьверинок!

— А я, тату, знаю, що в Січі багато є хлопців, і вони разом з козаками в походи ходять. Та от і Смольчуг із семи років почав з дідом у походи ходити.

— Отож то й лихо, що вони заморочили тобі голову своїми балачками. Гляди, не надумайся тікати, бо прив'яжу!

— Так не пустите? — спігав Тиміш, і в голосі в його бреніла погроза.

— І не думай про це!

— Добре! — сказав Тиміш с протягом, і в голосі в його знову почулася погроза.

Вони мовчки вернулися в корчму. Козаки вже спали, тільки Ганжа, сидячи в кутку, стиха розмовляв з корчмарем Янкелем та ще з якимсь непевним чоловіком.

Тиміш зирнув на їх і потім, похнюпавши, пішов за батьком у дальший куток. Там постелено було запашне сіно, вкрите козацькими керелями. Вони полягали. Богдан положив Тимоша під стіну, а сам ліг скраю.

Спав він довго. Сонце було вже високо, як він, позіхаючи, підвівся на своїй постелі. І зараз же його вразило те, що немає біля його Тимоша. Вчорашні події промайнули йому в голові і він, як опечений, схопився на рівні ноги.

— Де хлопець? — грізно гукнув він до Хайки, що поралася біля печі.

Хайка якось лукаво глянула і, підлесливо всміхаючись, сказала:

— Ваша мосць сами знаєте, де вони.

— Хто — вони? — скрикнув розлютований сотник. — Говори ділом!

Хайка отетеріла.

— Та пані ж козаки і пан хлопчик. Вони поїхали ще вдосвіта, як усі ще спали.

Розлютований Богдан ударив себе по лобові.

— І як мені не спало на думку, що Тиміш справді може втекти,—подумав він.—Та й Ганжа гарний—уявив дитину на таке небезпешне діло

Богдан ладів був обірвати на собі волосся і, розлютований, прискіпався до Хайки.

— Що ви собі думали? Нацдо ви пустили з ними дитину без моого дозволу? Хай би сами їхали та накладали своїми головами!.. Я вас тут усіх почавлю!—кричав він та тупотів ногами.

Хайка страшенно перелякалась; вона вирячила очі на посатанілого козака і почала помалу задкувати до дверей. Вибравши зручну хвилинку, вона вискошила з хати і побігла до Янкеля, що похожав поміж людьми. Вона мовчки поманила його пальцем і, одвівши набік, злякано задріботіла:

— Ой, Янкелю, Янкелю! Я вже й не знаю, як іще душа в мені держиться! Ой! як же я налякалася! Ой, ніженъки ж мої не стоять...

— Що сталося?—спитав переляканий Янкель...

— Отой отаман козацький... Ой, лишенъко напе!..

— Та кажи вже, що сталося?—тремтючи зо страху питав Янкель.—Побив він кого? чи може вбив?

— Ой, ні! Ой, ні! Гірше, гірше!

Янкель з переляку насилу встояв на ногах: що ж могло бути ще гірше?

— Ой, пропали ми!—стиха промовиця Хайка.—Він же сказав, що всіх нас почавить. Страшенно розлютувався, очі вирячив, ногами тупотить: та-кий страшний, що я таких ще й не бачила...

Янкелеві трохи полегшало: коли тільки розгнівався, то це ще дарма; а що кричав та ногами тупотів, то це ще й добре: значить запальний козак, а запальне серце скоро одходить.

Хайка теж трохи заспокоїлась і росповіла чоловікові, за що саме пан сотник розгнівався. Трохи поміркувавши та порадівши, вони обов'явилися йти додому і спробувати зласкавити пана сотника.

Але на превелике їм диво пан сотник спокійнісінько сидів за столом і бліде обличчя його з чорними вусами було зовсім спокійне. Він навіть трохи всміхнувся, як перелякані господарі із господинею помалу, ніби крадькома вступали в свою хату.

— А що, добре я вас налякав? — спитав він, силкуючись удавати веселого. — Я пожартував трохи, бо добре знаю, куди й чого поїхали мої козаки і хлопець. Оце вам за хату й за їжу, — сказав він, уставши й положивши на стіл жменю дрібних грошів. — А де тобі господине, окремо за те, що налякав тебе, — додав він і дав Хайці червінця.

Янкель з жінкою, низько вклоняючись, провели щедрого пана сотника до дверей; але зачинивши за ним двері, ще довго похитували вони головами та міркували про все, що сталося.

А Богдан, вийшовши на вулицю, зараз знайшов Івана Злого. То був літній уже присадкуватий, плечастий, мов із заліза скований, козак.

— Ти чув, про що Ганжа розмовляв учора з корчмарем? — спитав Богдан, пильно дивлючися на його.

— Чув, — похмуро відказав Злій.

— Кажи зараз, про віщо вони говорили?

Дивлючися кудись убік, уривково, ніби нехочтя, росповів Злій те, що чув у корчмі.

— Ну, слухай же, що я тобі казатиму, та гляди, добре затям собі все, що скажу. Тиміш утік з козаками, і треба його вернути. Ти їх наздоженеш, скажеш, що хочеш із їми їхати в Січ, а там, вибравши зручний час, ухопиш хлопця і привезеш додому. Як що пручатиметься, то й полякай, бо

він тільки тебе й боїться. Та гляди, щоб і пальцем до його не торкнувся, а то... По знaku тобі ця рука?

І сотник показав Йому свій здоровенний кулак.

— Зрозумів?

— Зрозумів, батьку! — одказав Злий. — Добре зрозумів!

— Ну, гляди ж!

Вони розійшлися. Богдан поїхав у фортецю, наказавши козакам, щоб були напоготові, бо скоро доведеться їхати назад. А як спитано в його про Тимоша, Ганжу та Смольчуга, то відказав, що звелів їм їхати попереду.

У Злого теж ніхто нічого не допітався: він мовчки окульбачив коня, скочив на його, махнув нагаєм і полетів у степ.

III. У таборі.

Тим часом Тиміш із Ганжею, Смольчуг та перекінчик були вже далеко в степу; вони безперестану їхали верстов із двадцять. Нарешті Ганжа припинив коня і сказав своїм товаришам:

— Треба дати коням спочити, — гонів за нами не буде.

Тиміш стурбувався і сказав дідові:

— Діду, коні в нас добрі: бігти мем ще!

Ганжа глянув на його, всміхнувся і сказав:

— Чого так хапаєшся? Чи боїшся, що батько скаменеться та пошле навздогінці? Ні, коли вже пустив, то не завертатиме назад.

Хлопець збентежився і почервонів. Він не звик брехати, але сьогодні вранці одурив діда. Усю ніч він не спав, а як на світанні козаки тихесенсько впійшли з корчми, він обережно просунувся між стіною та батьком, викрався на вулицю

і виевнiv Ганжу, що батько пустив його їхати з ним. Дід побоявся йти в корчму, щоб не побудити козаків, бо мусив же виїхати потаєнці, і через те не міг спитати в Богдана про Тимоша.

— Забожися! — сказав він хлопцеві.

І Тиміш забожився. В ту хвилину він навіть і на хвильку не завагався це зробити, бо дуже хотілося їхати з дідом; але тепер цей тяжкий гріх гнітив йому душу; він раз-у-раз озирався назад, бо йому вже вчуvalося, що біжать коні і ввижався грізний батьків погляд. Рука хлопцева несамохіть сіпала за поводи, щоб кінь біг швидче.

Козаки все далі од'їздили од Дніпра і в'їздили в степ. Ось уже Дніпро ледві помітно: тільки наче величезна чорна гадина в'ється далеко-далеко...

Над вечір побачили oddалеки козацький табор. Перекінчик став.

— Ну, панове козаки, я своє зробив, — сказав він, — давайте мені гроші та й пускайте від себе, бо я не хочу голови збутися.

Ганжа одлічив гроші, скільки було вмовлено, і за хвилину перекінчик зник. А козаки поскакали до табору. Вартовий привітав їх неласково. Він позирнув на Ганжине та Смольчугове врання і скрикнув:

— А чого вам тут треба, вражі сини? Забрайтесь геть, бо нам королівських слуг не треба.

— Були ми колись королівські, та що було, те минулося, — відказав спокійно Ганжа. — А ти, братіку, не гнівайся, а скажи отаманові, що старий Ганжа хоче його побачити.

Козак нехотя повернув коня і побіг до табору. Козацький табор — це була чотирекутна площа на обставлена з усіх боків козацькими возами, по-счеплюваними ланцюгами. Козак гукнув другому вартовому:

— Ідь до отамана, скажи, що до його Ганжа приїхав, то пускати, його чи ні?

Вартовий побіг конем і довгенько його не було. Нарешті вернувся і сказав, щоб Ганжа їхав до отамана. Ганжа, Смольчуг та Тиміш в'їхали за огорожу з возів. За возами на площині стояли козацькі намети. Це була ніби малесенька Січ, тільки в справжній Січі були не намети, а будівлі, що звалися курінями.

Посеред табору стояв великий турецький намет з дорогої тканини.

Ганжа з товаришами увійшли в намет.

Сулима сидів, підбогавши ноги і, схилившися на шовкову подушку, курив люльку. Тонкі риси блідого ніби трохи присмаглого обличчя, рівний, трохи закандзюблений ніс, великі чорні очі з довгими віями, чорні вуса, гнучкий стан і вузька, занадто мала за-для мужчини рука,— показували, що цей чоловік народився не в цьому краї. Біля його, теж на подушці, сидів другий чоловік зовсім іншої статі. Він був високий та міщаний, мов з криці скований, обличчя нечепурне і дуже засмалене, малі близкучі очі і здоровий просивий чуб.

Ганжа і Смольчуг почоломкалися з обома. Тиміш став остеронь і цікаво роздивлявся на отамана. Йому страшно було, бо отамана мабуть не одуриш, що батько пустив його отаман все знає; краще вже самому признатися, — що буде те й буде.

— Здорові були, панове! — привітався Ганжа.

— Здоров і ти, старий товаришу! — ласково відказав Сулима. — Яким це вітром тебе до нас занесло? Та ти, бачу, в королівську опанчу вирядився.

— То дарма, друже! опанча не шкура: як звеліш, то можно й геть її з пліч зідрати.

— А чого ж я тобі те велітиму? Нас і без тебе до-

сить,—шів-жартома, пів-поважно відказав отаман.—Служи королеві та бери гроші за службу, звісно, як що дадуть; а ми сами собі послужимо: кожному своє. Ми це за один похід стільки набрали в турків, що ви в свого короля і за десять років того не заслужите. Чи так я кажу, Баюн?—спітав він у товариша.

Той, задоволено вісміхаючися, кивнув мовчки головою і знову почав курити.

Тиміш з великим зацікавленням глянув на нечепурного козака. Так оце той Павлюк Баюн, або інакше—Карпо Павлович Гудзан, що про його він чув так багато? Так оце він, отой велетень, що згинає підкови, вириває дерева з корінням, а як ухопить розлютованого звіра за бік, то вирве шматок шкури з м'ясом. Тиміш з переляку аж поступив грохи назад.

— А то чий хлопець?—спітав Сулима, кивнувши на Тимоша.

— Гей, Тимош! Ти чого ховався?—сказав, сміючися, Ганжа і потяг хлопця до отамана, а той опинався.—Це, братіку, Хмельницького Богдана син, колись вояка добрий буде; батько пустив його з нами.

— Неправда це, неправда, неправда!—скрикнув хлопець і заридав, затуливши обличчя руками.

— Оттакої!—скрикнув Ганжа сердито.—То це ти мені брехню завдаєш? Здурів ти, чи що?

— Неправда це, діду! Я одурив вас... Не гнівайтесь, діду!—прохав хлопець ридаючи і впав навколошки.

Пан отаман і Павлюк, широко росплющивши очі з дива, мовчки дивилися на хлопця та на Ганжу.

— Скарай мене на горло, пане отамане!—скрикнув хлопець.—Я збрехав, я одурив діда; ще й побожився! Звелі мене повісити, я заробив смерти!..

Сулима всміхнувся:

Ну, як би всік отаких хлоп'ят за їхні гріхи вішати, то й мотузів не стало б.

Велетень Павлюк устав із свого місця, тихо підійшов до хлопця і обережно підняв його з долівки. Його невеличкі карі очі стали такі ласкаві та добрі, негарне обличчя стало таке приємне, що Тиміш одразу почувся спокійніший і навіть насмілився глянути на страшного козака. Павлюк єднав у собі надзвичайну силу і ласкавість та добристінь до всього кволого, безоборонного. Одважний воївник, він мав милосердя до пташки, що випала з гнізда, міг колихати дитину в колисці, годувати малих цуценят та кошенят; за це з його чимало глузували в Січі.

— Годі, синку! — розважав він Тимоша, посадивши його собі на коліна і гладючи по голові свою велетенською рукою. — Не плач, а краще роскажи, що сталося. Немає ж такого гріха на світі, щоб його не можно було простити.

Тиміш, стримуючи ридання, росповів, як він одурив Ганжу і поїхав із ним нишком од батька. Павлюк, ласково всміхаючися, слухав хлопцевого оповідання, а Ганжа сердито наступився і сіпав себе за чуприну.

— Ач, яке бісеня! — заговорив він. — Упаде мені від пана сотника за твої пустощі. Де я тепер тебе подіну? Та ще гляди, коли б і сам він не прибіг сюди по тебе. Коли б ще й справа наша не ляслула через тебе.

Сулима пильно глянув на Ганжу і знову спустив очі додолу.

Павлюк уявив Тимоша як пір'їну, посадив на руку, підійшов до Ганжі, торкнув його за плече і сказав:

— Ну, годі вже, друже! Не гнівайсь на хлопця! Бачиш же, що він і так тяжко покутує свій гріх.

Грішимо й ми, старі, хоча ми ж таки розумніші за Його.

Ганжа почувався ні в сих, ні в тих. Йому пригадалося, як сотник картав Його за Тимошеву упертість, і він ласкавіше глянув на Тимоша, що простягав до Його руки, ласково й весело зсміхаючись.

— Ну, добре вже, добре! — сказав він, — я сам, дурний, винен, що збаламутив тебе, росповідаючи про козаків та про їх вояцькі справи.

Павлюк поставив Тимоша додолу так тихе-сенько, наче боявся росчавити Його, хоча хлопець був не з тендітних: присадкуватий, ширококостий, кругловидий, він здавався далеко старший, ніж був.

— Ну, друзі, потім будемо говорити про справи, а тепер просимо сідати до нашого хліба-соли! — сказав Сулима. — Ви певне виголодалися, то просимо повечеряті з нами. Я скажу, щоб принесли ще їсти.

Він ляснув двічі в долоні. Увійшов козак; Сулима мовчки показав Йому на миску.

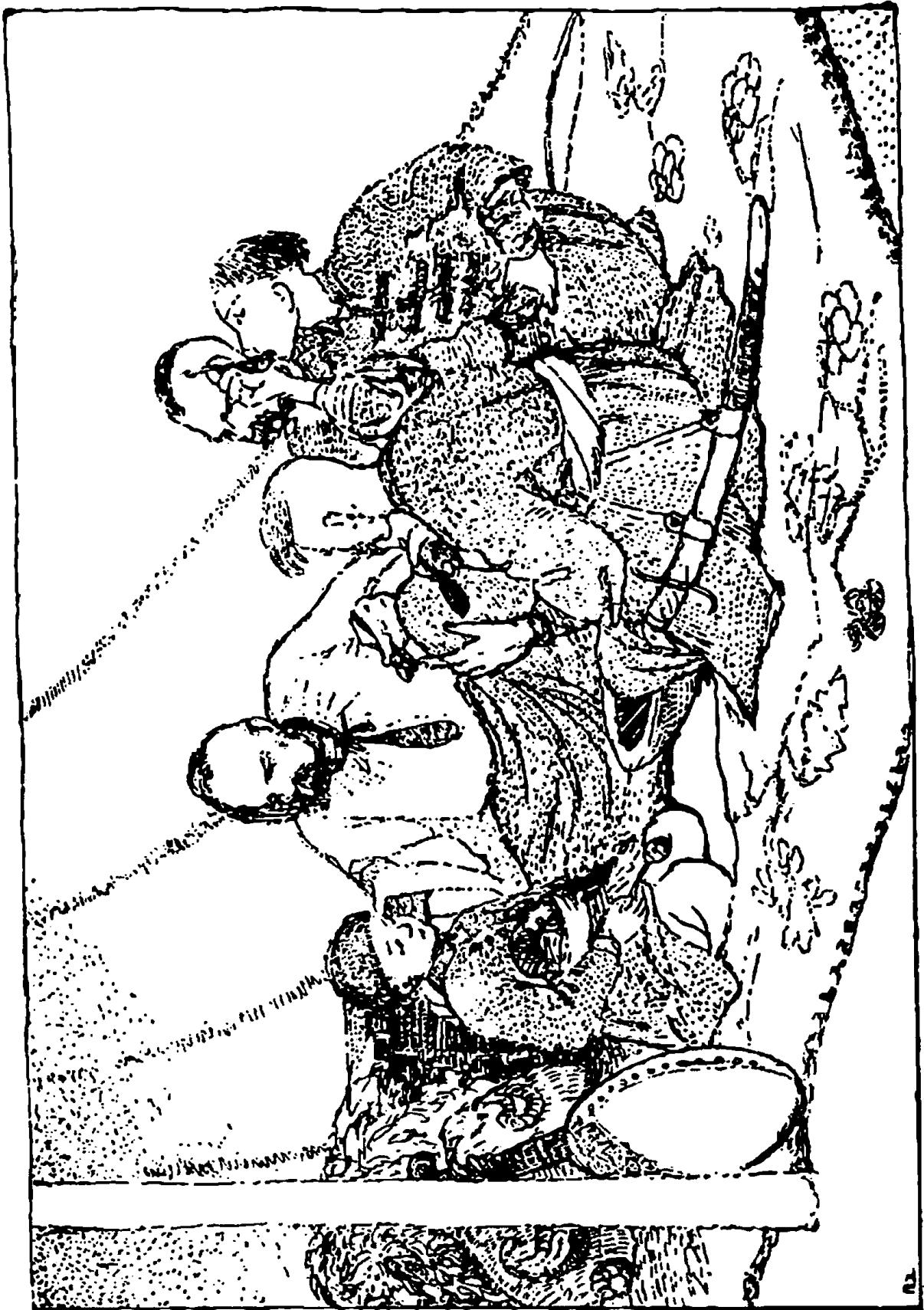
Козак вийшов, і незабаром перед гостями вже парувала гаряча саламата.

Всі поод'язували ложки од чересів і почали вечеряти.

Повечерявши, Тимоша положили спати, а сами довго ще про щось радились та сперечались і вже на світанні лягли спочити.

IV. Перша пригода.

Другого дні ввесь табор заметушився. Звелено було рушати. Ніхто не знав куди й чого їхати; але кожен поспішався яко мога швидче скластися, росчепити вози, окульбачити коня і взбройтися. Отаман звелів простувати до порогів; там сховано було човни на такому острові, що до

Його тяжко було доступитися. Берегом їхати було багато безпечноше, ніж порогами, а надто влітку, як було мало води і поверх неї стирчало багато каміння. Але отамання наважилося пливти порогами, щоб швидче дістатися до фортеці і не сподівано вдарити на ворога.

Ганжа почав був щось говорити про небезпекність, але Сулима перепинив йому мову:

— Завтра надвечір будемо вже в Кодаці,—сказав він,—а за-для цього варт утратити два чи три човни. Та до того ж іти степом тепер небезпечно; ти ж сам кажеш, що отой харциз Вендзяло втік у степ. Як що не наскочить на ляхів, то запевне справить на нас татарву, а її тут багато блукає.

Ганжа згодився з отаманом, і всі рушили до Дніпра, до того місця, де кінчаються пороги. Там, нижче останнього порога, знімався з води кручуватий острів, до якого, здавалося, не можна й доступитися.

— Діду, як же ми достанемося на той острів?—дивуючися питав Тиміш, як почув, що Сулима хоче стати на Кошоварниці,—так звав він той острів.

— Допливемо!—коротко відказав Ганжа.

Вози стали на березі. Поставили варту і почали лагодитися пливти. Тонка струн'ка постать отаманова ніби ожила, в кожному рухові виявлялася завзятість та сила. Він скакав своїм татарським конем серед козаків і пильнував, щоб ніхто не брав нічого зайвого.

— Беріть по одному казану на кільки курінів!—наказував він,—можна їсти по черзі. Опріche казанів нічого не беріть, хай усе зостається на возах; а пшона та соли кожен хай собі візьме. І пороху кожен хай візьме, скільки зможе. Вози хай помалу їдуть берегом; коли б що сталося, то зараз

мене сповістити,—вартовий човен стоятиме біля порогів,—так наказував отаман Сулима обозному.

Біля возів зосталося трохи козаків, та й ті зоставалися неохоче. Чутка про те, що поляки збудували фортецю, швидко пробігла поміж козаками, і всі рвалися зруйнувати зненависну панську вигадку.

Нарешті всі приготування скінчено. Козаки швидко позскакували з коней, пороздяглися, ноприв'язували одежду до кульбак і попливли, держучися хто за гриву коневі, хто за кульбаку. Тиміш і собі зробив так, як усі, хоча Ганжа й радив йому зостатися на коні, запевняючи, що такому доброму коневі нічого не варт нести на собі такого маленького хлопця. Але Тиміш ні за що не хотів обтяжати свого коня.

— Я вмію плавати, діду!—весело сказав він і поплив слідом за козаками.

Вода текла прудко і треба було добре напружуватися, щоб пливти куди треба, щоб вода не зносила вниз. Спершу Тимошеві легко було пливти, але де-далі, то ставало все важче, і хлопець почував, що йому не стає сили.

— Гей, хлопче, давай підсажу на коня!—не раз казав йому Ганжа, бачучи, що хлопець утомився.

— Ні, діду, не хочу!—відказував хлопець. Він захлипався, пирхав, але все ж силкувався не зостатися позаду.

Нарешті почув, що руки й ноги в його зовсім заклякли, в очіх темніє, дух перехоплює. Хотів скрикнути: „Діду!“ але не зміг і раптом плює у воду! Ганжа в туж мить озирнувся.

— Мати Божа!—скрикнув він:—хлопця нема!

В цю мить стрижена голова хлопцева з короткою чорною чуприною вирнула з води: Ганжа метнувся і аручно вхопив хлопця за чуприну. Обличчя хлопцеве посиніло, можна було подумати,

що вже він неживий. Ганжа обережно положив його на своє сідло і, придергуючи однію рукою, поплив далі. Смольчут плив позаду. Він спитав Ганжу, чи не піддержати хлопця.

— Не треба, тепер уже недалеко,—відказав той.

Справді до острова зоставалося всього кільки сажень; вони скоро опинилися в затоці; там стирчало з води багато камінрючча і треба було великої зручності, щоб безпечно пропливти поміж ним. Багато козаків було вже на березі: той одягався, той підтягав коневі шортуги, той сидів та курив люльку... Ганжа заходився одтирати Тимоша; хлопець довго був зовсім наче неживий, так довго, що старий Ганжа злякався.

— А може справді вже він неживий?—бубонів він, турбуючися і ще дужче почав терти йому груди, руки та ноги.

— Ех, як би горілки добути, — сказав він, поглядаючи на козаків, що обступили його та хлопця.

— Отакої вигадав старий! Деж тая горілка візьметься, як військо в похід виrushило? За горілку отаман такими киями почастує, що й не видихаш.. Ще як би жид, то може б він і добув...

На засмаглих обличчях видко було жаль: ті руки, що без найменчого жалю кололи й рубали таких саме хлоп'ят, тепер силкувалися зробити все потрібне, щоб допомогти Тимошеві.

Нарешті Тиміш трохи ворухнувся, зітхнув і росплющив очі. Старому Ганжі навіть слози закрутилися в очіх і він мало не затанцював з радощів.

Останні козаки вже виходили на беріг, а з ними і отаман з Павлюком. Тимоша вже вдягли і обгорнули кількома керяями. Але він ще не міг стати на ноги а сидів і трусився, наче з пропасниці.

— Ге, ге, хлопче!—сказав Павлюк, приступивши

до Його:—мабуть козаком не так легко бути, як думається, бо ось ти зараз на першій пригоді і спіткнувся. Як же ж ти попливеш угору порогами?

Тиміш мовчав і силкувався всміхнутися. Йому сором було, що такого клопоту наробив старому Ганжі, тим більше, що той Його навіть не лаяв. „Хоч би покартав добре, то все ж легше було б—думалось Йому.—Батько неодмінно кричав би, а може б і нагази почастував; а вони тут усі такі добрі!“

Серед острову між скелями була глибоченька долинка; там козаки отаборилися вечеряти й ночувати, а вдосвіта думали обдивитися човни, заховані в затоці та й рушати яко мога раніше, щоб завидна переїхати пороги Запалили багаття, наварили кулішу, поєддали вечеряти і почалися розмови, жарти, примовки.

Коли де на одній скелі з'явилася якась постать; вона помалу злазила вниз, чіпляючися за каміння та виступи. Всі посхоплювалися на ноги і вхопилися за шаблі та за пистолі; але тут Ганжа промовив:

— Та це Злий! Далебі він! Щоб я луснуй, коли не він! Це я Його не хотів брати, так він побіг слідком.

Іван Злий підійшов до табору, глянув на козаків найневиннішим поглядом, уклонився на всі чотирі боки і сказав голосно:

— Здорові були, братове! Чи приймете мене до свого коша?

Козаки обступили Злого і мовчки ззиралися.

— А хто тебе тут знає?—спитав Сулима.

— Я!—озвався Ганжа, вступаючи в коло.

— І я!—озвався Смольчуг, стаючи поруч із Ганжею.

— І я!—промовив Тиміш, стаючи біля тих двох.

— От і добре! — сказав, сміючися Павлюк. — Два козаки та ще півкозака, — хиба ж не порука?!

Тиміш трохи збентежився, але ж не поступив назад.

— Так ти його знаєш? — спитав Сулима в Ганжі. — І можеш ручитися за його?

— Та міг би й ручитися: він козак певний, і до цього часу нічого негарного за ним не'було, — промовив Ганжа, — та тільки що дуже він лютий, не можна здатися на його, бо як розлютується, то й отамана зарубати може.

— Ну, це не вельми гарна порука! — усміхаючись, ніби сам до себе промовив Павлюк.

— А ти що скажеш? — спитав отаман у Смольчуга.

— Те, що й дід: і приняти його — лихо, і не приняти — теж лихо.

— Ну, а ти? — всміхаючися спитав отаман Тимоша.

— А я думаю так, пане отамане, що треба його приняти, — смиливо сказав Тиміш.

У цю мить він почував себе справжнім козаком і гордо поглядав на козацьке коло.

— Іван Злій завсігди слухався моого тата і був йому вірним слугою. Я ладен головою свою за його ручитися.

— Ого-го! — засміялися козаки. — Яка дорога голова у нас у заставі!

— Авже ж дорога! — гордо сказав Тиміш. — Тато тепер дорого дав би за мою голову, та тільки не побачить уже він мене...

Ледві помітний усміх перебіг Злому по обличчю. Він зирнув на Тимоша, покрутів вуса і потім спитав отамана:

— Ну, то як же, приймаєте мене? Буду вірним і іцирим товаришом.

— Приймаємо! приймаємо! — весело загукали козаки і знову ішли й посадили коло баґаття.

— А дуже тато розгнівався, як побачив, що мене нема?—спитав Тиміш у Злого.

— Не знаю,—відказав той,—я втік не бачивши його.

Злий умів брехати й викручуватися ні трохи не збентежуючися. Хоч він був не дуже розумний, але завсіди вмів дати собі раду. І тепер, розмовляючи з Тимошем та з Ганжею, він і словом не пробовкнувся про те, з чим крився, а розповідав, як він утік, як найсамперед подався на Кашоварницю і, побачивши там човни, догадався, що раніше, чи пізніше, а козаки таки будуть тут.

— Я тут уже з обід сидю, охляв уже не ївши,—говорив він, швидко съорбаючи куліш.

— А ти вже й про човни довідався?—спитав Павлюк, пильно дивлючись на його.

— Я випадком про їх довідався. Блукав тут та ч натрапив.

— Хм, спритний хлопець!—зауважив Павлюк.

Другого дні, ледві свінуло, козаки повставали, поснідали сухарями і пішли до човнів. По той бік острову, була вузенька затока, високі скелі обступили її; там колихалося на хвилях з півсотні довгих козацьких чайок; у чайках складено було й снасть до їх. Всі козаки поділилися на гуртки, і з кожного гуртка вийшло двоє стирників, щіді-пшли до своїх човнів і почали пильно обглядати дно, кочеті та обидва стерна, спереду і ззаду. Виряжалися вони в дорогу небезпешну і через найменчий недогляд можна було занапастити і чайку, і козаків. Лагодити в чайках небагато чого довелося. Чайки були міцні, не-що-давно пороблені і міцними дошками пооббивані. Де-не де дошки поодстрявали; але поприбивати їх було не довго, бо в кожного стирника були на те цвяхи. До облавок угодовш усієї чайки поприв'язувано було снопи очерету. Довелось де-не-де полагодити її ті сно-

пи і кочети, що поросхитувалися після попереднього плавання.

Нарешті чайки полагоджено. До кожної підійшло чоловіка з п'ятдесяти козаків і кожен сів на своє місце. Гребці пошіднімали весла, дожидуючися наказу отаманового. На отаманській чайці маяв козацький прapor—нічим іншим отаманська чайка не відрізнялась од інших.

Сонце вже височенько підбилося, поки всі посадили в чайки; отаман тричі махнув рукою. Як махнув уперше, чайки одштовхнуто від берега, махнув у друге—гребці вмочили весла в воду; махнув утретє—чайки рівними рядами випливли з затоки в Дніпро.

V. Не пощастило.

Хмурий серпневий ранок густим туманом навис над Кодаком і його околицями. І в фортеці, і в жидівських халупках усі ще спали; а за високими скелями, оповитими туманом, мов книжі птахи, причаїлися козацькі чайки; кількох козаків послано на довідки.

Тиміш сидів в одній чайці з Ганжею та з Смольчугом, поруч із ними; перед очима його снувалися свіжо перебуті пригоди під час небезпечної плавання.

— А що, братіку, втомився?—тихо слітав Тимоша Смольчуг, поглядаючи на бліде стурбоване хлопцеве обличчя.—Важко справжнім козакомстати? Ну, та тепер ти вже справжній козак, і кожен курінь тебе до себе прийме.

Тиміш пе й сам розумів. Увесь час, як пливли, він і разу не скрикнув, хоч і як було часом моторошно; одного тільки разу, як чайка за малим не обернулася, наскочивши на камінку, він

несамохіть ухопив Ганжу за руку і почав молитися: „Мати Божа, спаси й помилуй!“

Вернулися козаки, що ходили на довідки і сказали, що в фортеці всі ще сплять, а в халупах біля фортеці вже починають уставати.

— Ну, тепер саме час!—сказав Сулима.—Слухайте ж, браття! Ні в фортеці, ні в жидівському кишлі нікого живого не лишайте, щоб не міг ніхто до гетьмана коронного добігти і про те, що сталося, доповісти. Зрозуміли?

— Добре, пане отамане!—відказали козаки.

Тихо підплывли чайки до берега; тихо-тихо повиходили козаки з чайок на беріг, вшикувалися кожен курінь окремо і обгляділи шаблі та пистолі. До фортеці було всього з гони, але її ледве було видко крізь туман.

Сулима поманив до себе Ганжу.

— З якого боку головна брама?—спитав він пошепки.

Ганжа показав мовчки.

— А мости звідні?

— Отам!—теж пошепки сказав Ганжа, показуючи.—Рів широкий, але не глибокий, а шанці хоч і високі, та злізти можна,—додав він.

— Добре!—сказав отаман.

Покликавши курінних отаманів, Сулима сказав:

— Більша частина козаків ударить на фортецю, а менша—на жидівське кишло: живим нікого не пускати.

— А бурлацтво?—спитав один осавула, —серед іх і козаки єсть.

— Нікого не милувати,—відказав Сулима,—панських попихачів нам не треба.

Ганжі, Тимошеві, Смольчугові та Злому дозволося йти до жидівських осель: їх мали руйнувати. В той час, як більшість козаків під приводом Су-

лими та Павлюка, галасуючи, напала на фортецю, решта козаків, щід приводом Ганжі, обступили жидівські оселі і мовчки, з добутими шаблями, дожидали наказу вбивати все живе.

Почалася різанина...

Ганжа, Тиміш і Смольчуг увійшли в Янкелеву хатину. Ганжа перекидав усі подушки, все дрантя, всю солому під полом,—ніде нікого не було. З пересердя він тупнув ногою і скрикнув:

-- Ото нечиста сила!.. І де ж ті нехристи поділися?

Звелівши Тимошеві та Смольчугові стерегти хату, він вийшов, обійшов навколо, зазирнув під віз, у хлівчик, навіть покопирсав на смітникові--ніде нікого.

— Ну, братіку, втік Янкель,—сказав Ганжа Смольчугові, увійшовши в хату.—То треба десь инде пошукати здобичі. А ти, хлопче, зостанься тут і дожидайся нас, а то ще затопчути десь.

Смольчуг нехотя пішов за Ганжею. У бої він завсігди бився в першій лаві, але така немилосердна безглузда різанина не подобалась і йому, так само, як і Тимошеві.

Тиміш лишився сам. І враз почулось йому, що під помостом чи то миша пищить, чи дитина плаче. Він припав вухом до помосту і виразно почув, що під помостом ніби хтосьходить, ніби шепочується. Уважно обглядів поміст і побачив, що за піччю дві мостиини лежать якось окремо від інших, не прилягають щільно. Спробував їх помацати — ворушується. Тоді почав піднімати—мостиини піднялися і під ними Тиміш побачив дірку, ніби там лъх був. Не міркуючи довго, стрибнув туди. Суперечні одне одному почуття обняли йому душу. він радів, що перемудрував Янкеля і знайшов його сховище і разом з тим йому жалко було Янкеля. „Це ж і його, і Хайку, і всіх дітей їх порубають“,—думав він.

Опинившися в льоху, Тиміш подивився навколо. Зверху, крізь дірку в помості, проходило у льох трохи світу, і незабаром Тиміш побачив, що в кутку сидить перелякана Хайка і зачіткує малу дитину. Побачивши вона Тимоша, ще дужче перелякалась і склувалася затулити собою інших своїх дітей.

„А де ж Янкель?“—подумав Тиміш. Та Янкеля ніде не було видко. Жидівка пізнала Тимоша і вся тремтіла, дивлючися на його добуту шаблю. Тиміш це помітив і сковав шаблю в піхви. Йому чогось жалко стало і бідолашної жінки, якої не було кому обороняти, і малих, миршавих дитинчат, що ховалися за її спиною. Коли б тепер сам дід Ганжа хотів її вбити, то Тиміш кинувся б обороняти.

— Змилуйся, паничу!—благала Хайка, упавши навколошки.

— Не бійся, я тобі нічого лихого не вдію,—поважно одмовив козак.—А де ж Янкель?

— Його немає тут, він поїхав,—неспокійно відказала Хайка.—Хай всемогутній Господь допоможе йому, хай Єгова почує молитви мої і зробить так, щоб він довше не їхав додому!.. Змилосердіться, паничу, не кажіть, що ми тут!...—благала Хайка.

— Добре! добре! сиди собі тут! Я зараз піду і замостю дірку.

Він обережно виліз з льоху, замостив дірку мостинами і сам сів край віконечка.

Незабаром прийшла звістка, що Суліма здобув фортецю. Тоді козаки, що руйнували жидівські крамниці і понабіралі всякого добра, теж подалися до фортеці. Ганжа та Смольчуг прийшли по Тимошу. Як вони виходили з хати, то Тиміш удав, що шукає шанку. Як же козаки трохи відійшли від хати, тоді він швидко підій-

шов до дірки, підняв мостику і, схилившися над діркою, спитав пошепки:

— Хайко, ти тут будеш?

— Не знаю.—незважливо сказала Хайка:—діти їсти просять.

— Сиди тут! Я вирвуся якось та принесу їсти.

— Великий Єгова! Єсть таки ще добре хлопці на світі!

Але Тиміш уже не чув її речей: він біг за козаками, силкоючися не дивитися на мертвих, що лежали всюди. Звідній міст було спущено. Увіходючи в браму, вони зустріли Івана Злого.

— Гей, хлопче! Ти звідки взявся?—гукнув до його Ганжа.—Ми з Смольчугом скрізь тебе шукали, а ти мов крізь землю пішов,

— Чи я дурень, що пішов би жіздів бити?—одмовив Злий, сміючися.—Тут у нас краща робота була.

— Але отаман звелів тобі йти з нами!

Ну, велів, а я взяв та й утік.

Гей, хлопче, не вдергайтесь в тебе голова на в'язах за твою сваволю!—докірливо сказав Ганжа.

Іван усміхнувся і мотнув чуприною: від його присадкуватої постаті віяло якоюсь дикою сваволею то веселоцами. Тиміш з огидою одвернувся від його. Злий сказав, не гарно якось усміхнувшись:

— Чого одвертаєшся, хлопче? Не до винобін тобі, Івашко? Стриваї, полюбиш!

Він пішов назирці за ними.

Вже й з півночі звернуло, а козаки все гуляли. Отаман до їх не встрявав. Він сидів з отаманням, давши козакам цілковиту волю: але як нововладний голова Січі він міг спинити все одним словом своїм.

Іде перед північчю Ганжа заснув, простягши-ся на керей, і тоді Тимошеві пощастило вирватися.

Хлопець уже заздалегідь понаховував усячнину: і паляницию, і печеної баранини, і сухарів і цибулю. Прокравшися поміж козаками, він зручно переліз через шанці, перебіг рів і побіг до Янкелевої хати. Захакавшися, вбіг у хату, підняв дошки і гукнув Хайку.

На велике йому диво з дірки визирнула злякана голова Янкелева.

Уже й ти вернувся?—сказав Тиміш.

— Я й не їздив нікуди, ласкавий паничу! Я сидів отам у ямі під соломою,—сказав він, показуючи в куток у льоху. Я все чув.

А нашо ж Хайка сказала мені, що ти поїхав?

— З переляку,—погордливо процідив крізь зуби Янкель.

— Ну, та й ти сміливий!—хотів був сказати Тиміш, але чомусь не сказав.

Він швидко віддав Янкелеві все, що приніс і побіг назад.

Уже добігав до рову, коли де з-за останньої хатки вискочило й навалилося на Тимоша щось величезне, нез'єднане: він почув, що опинився у чиїхсь міцних руках і, підвівши голову, побачив над собою Злого.

— Чого тобі від мене треба?—скрикнув Тиміш.

Злій затулив йому рота рукою і прошипів:

— Мовчи, щеня! я тебе навчу, як батька не слухатися!

І він зняв з плеча мотуз і заходився в'язати хлопця. Раптом з ярка висунувся величезний чолов'яга, і дужа рука схопила Злого за плече.

— Ти що робиш?—грімнув Павлюк.

Зляканий Іван облишив Тимоша і став на рівні ноги. Обидва козаки зміряли один одного поглядом.

— А тобі яке діло?—одказав розлютований Іван.

Кажи, а то я тебе навчу говорити!—знову
грімнув Павлюк, підступаючи ближче до Злого.

— Ого, руки і в мене есть, та й шабля ще не по-
цербилася! — скрикнув Іван засукавши рукава і
добуваючи шаблю.

Та велетневі Павлюкові дуже легко було впо-
ратися з Іваном: за кільки хвилин він лежав уже
на землі непритомний і скручений мотузом, а Ти-
міш, роз'язаний, стояв перед Павлюком ні в сих,
ні в тих.

— За що він тебе зв'язав? — спитав Павлюк.

— Не знаю! — відказав зляканий Тиміш.

— А як же ти тут опинився?

— Та так, походити пішов,—насилу вимовив
хлонець, силкуючися не дивитися в очі Павлюкові.

— Хм, хм! — неймовірно мугинув Павлюк. — Гар-
на вигадка — ходити вночі поміж трупом. Ну, та ми
про це довідаємося! Я допитаюся в цій банькаті
поторочі! А тепер, хлопче, спати час: твій дід дав-
но вже хропе на всю фортецю.

Сказавши це, він скинув собі на плече Івана
і попростував до фортеці, часом підтрусюючи йо-
го, ніби мішок із пашнею. Тиміш тягся за ним і
дуже йому хотілося піти крізь землю.

VI. С у д.

У козацькому таборі допитувано Івана Злого.
На чотирокутному майдані, що звичні козацькі
руки на швидку руч обкопали ровом, саме посе-
редині зібралася козацька рада. Сулима сидів на
поставленому сторч барилі; над головою в його ма-
яв козацький прapor, устромлений у землю. По-
руч із ним теж на барилі сидів писарь, а біля йо-
го було все його писарське причандалля: кала-
маръ, великий товстий аркуш паперу, печать, віск
і недогарок воскової свічки. Тут же була й інша

козацька старшина з військовими клейнодами. Проти старшини стояли козаки, кожен курінь окремо з своїм отаманом на чолі. Довбиші вдалили в котли. Сулима взяв булаву і звелів привести Івана Злого. Його приведено й поставлено перед старшиною. З лівого боку став Тиміш, а з правого Павлюк. Обличчя в Злого поблідло й схудло, очі бігали. Він видимо хотів утекти, але здоровенні козаки-вартові не пускали його з очей.

— Карпе Г'удзане! — вроцісто почав Сулима, вдаючися до Павлюка. — Що маєш ти сказати про казака Івана Злого і в чому обвинувачуєш його?

— Козак Іван Злий допустився насильства над сином славного сотника козацького Богдана Хмельницького, особисто відомого і мені, й тобі, пане отамане: він його зв'язав очевидячки на те, щоб йому щось лихе заподіяти.

Тоді отаман спитав Злого:

— Що ж маєш ти сказати, щоб себе віправити? Чи правдиве обвинувачення Павлюкове?

-- Неправдиве—відказав Злий, силкуючися вдавати спокійного.—Хай відомо буде всьому військові запорозькому, що цей хлопець малий спізнався з жидами. Я допильнував його, як він ходив у корчму до жида Янкеля і чув, як він там нишком розмовляв із жидами: за те я його й зв'язав.

Як би з ясного неба вдарило громом і на козаків упала блискавка, то не так те вразило б їх, як це свідчення Іванове проти Тимоша.

— Бреше він, вражий син!—скрикнув Ганжа, вискочивши наперед.—Неможебна та річ! Це він віправитися хоче та й бреше!..

Сулима махнув на Ганжу булавою, і той, не-

незадоволено бубонячи щось, поступився назад до свого куреня.

— Скажи, де ти знайшов їх? — спитав отаман у Павлюка.

— За ровом біля жидівських осель.

— Як ти там опинився, хлопче? — спитав отаман у Тимоша.

Тимош зблід, збентежився і, очевидячки, боявся говорити.

Павлюк підійшов до хлопця, поклав свою дужу руку йому на голову і ласково промовив:

— Не бійся, синку! Кажи панові отаманові все по широти. Я біля тебе і нікому не дам тебе скривдити.

Тиміш з подякою глянув на свого оборонця і стиха, тремтячим голосом сказав:

— Я не спізнявся з жидами, а тільки мені було жалко їх, бо вони голодні сиділи і діти плачали, — то я Й одніс їм попоїсти.

На хвильку стало тихо, а потім козаки заївалтували. Старий Ганжа аж не стяմився з пересердя.

— Ач бісів син що вигадав! жидів ґодувати! А вони заляпають своїми патинками до ляхів та Й приведуть на нас лядське військо. І відкіля ти взявся на мою голову, що такий клопіт з тобою маю!..

Козаки не однаково думали: частина обставала за Тимоша, а частина за Злого: казали, що так і треба було зробити, як зробив Злий. Вороги Павлюковискористувалися з Його прикроого становища і, скоса поглядаючи на Його, казали:

— Бач, до інших як чіпляється за все! А сам, не роспитавши, чого накоїв! Хай би козак повчив хлопця, то не совав би свого носа, куди не треба.

Павлюк мовчки крутив свої нищні вуси і з

під лоба позирав на всіх. Часом він дивився гострим допитливим поглядом на Злого, і той несамохіть увесь прищуплювався під тим поглядом.

— Карпе Гудзане—вдався Сулима до Павлюка.—Жк же ти скажеш,—чи знімаєш своє обвинувачення з Івана Злого?

— Братове козаки і ти, славний наш отамане!— почав казати Павлюк, склавши руки на грудях і обвівши очима всю раду козацьку.—Не один рік уже знаєте ви Павлюка, не один раз слухалися ви його поради. Пойміть же йому віри, друзі, і цього разу: нещирій козак стойть перед вами і бреше він, вражий син, по очіх бачу, що бреше. Отже зміркуйте ви сами, чи так я кажу. Він свідчить, що чув, як Тиміш нишком розмовляв із жидами. А чого ж було йому йти назирці за хлощем,—адже той нікуди б од нас не пішов. І через віщо він не ввійшов у жидівську хату і не порізав там усіх жидів? Питаю вас, панове молодці, нацо було йому з'язати хлопця?..

Сулима задоволено кивнув головою, а козацтво, помовічавши трохи, загуло вже зовсім іншої.

— А правду він каже!—вигукували козаки.—Допитайся в його, батьку, через віщо він не порізав жидів?

— Через те, братове, він їх не порізав, що сам він перекінчиком хотівстати,—пояснив Павлюк.—Чого зиркаєш на мене скоса, наче зовцюга?—сказав він Злому.—Ти хотів хлопця зв'язати та й утекти з ним до ляхів. Признавайся вже, бо я добре бачу, яким ти духом дишеш!

Козацтво загуло:

— Роспитайся в його, пане отамане! А не признається, то киями його—тоді признається.

Іван уперто мовчав. Тоді десятки рук простяглися до його і він раптом скрикнув:

— Змилосердися, пане отамане! я й без кийв усе скажу,

Тремтячим голосом росповів він про свої заміри, про наказ Хмельницького і про те, що він і коня собі вже наготовував—вивів із кінниці в фортеці і заховав поблизу.

— На щибеницю його!—загуло козацтво.—Живцем у землю закопати!.. Княми забити!..

Але Павлюк цитьнув своїм гучним голосом і всі змовили. Повага до його знову вернулася, і ті, що говорили перше проти його, раптом знітилися.

— Козак це мій!—зважливо сказав він.—Я його перед суд поставив, я й каратиму; а хто до його хоч пальцем торкнеться, той зо мною діло матиме. Призволяєш, пане отамане?—спитав він Сулиму.

Отаман кивнув головою і похилив булаву вниз.

Суд скінчився.

Було вже нерано, всі козаки поросходилися спати, а Павлюк забрав Злого і повів із собою.

— Ну, бісів сину! Що я тепер тобі робитиму?—спитав він.

Злій скоса глянув на його.

— Вбивай уже швидче!—озвався похмуро.—Годі знущатися!

Павлюк узяв його за мотуз і повів з табору в степ.

— Otto вбивати повів,—казали козаки, показуючи на велетенську постать Павлюкову, що зникла в далині.

Одійшовши геть далі від табору, Павлюк спинився, повагом виняв ножа, повагом порозрізував вірьовки, що ними зв'язано було руки й ноги Злому, злегенька штовхнув його в спину і сказав:

— Ну, вражний сину! іди тепер на чотирі вітри

та пам'ятай, що як надумаєш ти щось лихе запорозькому військові вчинити, то Павлюга тебе знайде, хоч би як ти ховався, і вже так тебе струсоне тоді, що й душу витрясе.

Злий спочатку не зрозумів був і посоловілми очима дивився на Павлюка, думаючи, що той глузує з його.

— Ну, чого очі вирячив? — грімнув на його Павлюк. — Ще коли б не нагодився хто з козаків... Гайда в степ! Та гляди, щоб і духу твого ніколи близько козаків не було!..

Злий упав навколошнки.

— Батечку рідний! Довіку тобі цього не забуду! У весь вік ладен тобі служити!..

— Ну, добре, добре! Тікай!.. — сказав Павлюк, махнувши рукою і, всміхаючися та сіпаючи себе за довгий вус, дивився, як накивав п'ятами козак.

— Скінчив справу? — питали його козаки в таборі.

— Скінчив, — одмовляв ім Павлюк, дивно якось усміхаючись.

VII. Помилувано.

Був кінець грудня. В пишних придомках позад ще ширшного палацу пана Конецпольського, в одній з стародавніх світлиць на верхньому поверсі Тиміш нетерпляче дожидал батька. Хлопцеві якось аж моторошно було у великій оселі, де повно було пишних панів, слуг, вартових та війська. Не звикши до того всього, до безперестанної метуцні та лементу, він, ідучи двором, чи великою, повною пишних гостей світлицею, ховався за широкою батьковою спиною. А як батькові треба було десь піти, хлопець ховався в призначенні їм світлицю і страшенно там нульгував.

— Ось і тато, хвала Богові! — скрикнув він, кидаючися до батька. — Скінчився сейм?

Він про це питався що-разу, як батько вertasя додому, бо дуже турбувався він тим, що буде з отаманом Сулимом: поляки ж бо побили запорожців, а Сулиму з товариством забрали у бран. Батько що-разу відповідав Тимошеві якимсь жартом, але цього разу йому, очевидячки, було вже не до жартів.

— Поспілють ще всім їм голови постинати, — похмуро відказав він. — Тобі яке до того діло?

З того часу, як забрано Сулиму, Павлюка, Ганжу та Смольчуга, Тиміш став дуже вразливий і його болюче вражало кожне неласкаве батькове слово. На всі його благання, щоб батько заступився за бранців перед панами, батько або відповідав жартами, або мовчав, і це ще дужче дратувало хлопця.

— Як то — яке діло? — аж скрикнув він. — Яке мені діло? Це вам мабуть немає діла до того, що ваших братів-козаків вішають на півбеницях: це ви не хочете і словом оступитися перед панами ні за діда, ні за Павлюка, ні за отамана; а в мене серце болить за ними. Дід про мене, як про свого кревного шкіувався: Павлюк заступився за мене, як мене хотіли на горло скарати... — скрикнув Тиміш і заридав.

Богдан кільки хвилин мовчав дивився на сина і сам не знав, що робити. Погрімати на його, впявити суворість, — то коли б знову ще не втік.

— Годі, синку! — ласково сказав він, узявши хлоїця за шнече. — Хиба ж я серця не маю? Та я б з дорогою душою допоміг їм визволитися від смерті, якби міг.

— Як би міг! Звісно ж можете, та тільки не хочете! — уперто сказав хлоїць. Не хочу я без їх жити! Хаft і мені вітиуть голову, бо її я з цими

ходив під Кодак!..— І хлопець знову тяжко заридав.

Богдан щось міркував, закручуючи вуса. Нарешті озвавсь до хлопця:

— Годі бо, синку, побиватися! Годі! Я спробую ще, піду ще до пана канцлера,— говорив він, усе щось міркуючи.

Тиміш наче ожив.

Тату! Як що ви це зробите,— загомонів він швидко, аж дух йому перехоплювало,— як що ви це зробите, та як що і Сулима і Навлюк і Ганжа, і Смольчуг зостануться живі, то я вам повік дякуватиму і завсієди слухатимусь вас.

Добре! добре!— відповів Богдан сумно.

Минали дні, а Тимошеві не приносили вони спокою. Він бачив, що батько ходить кудись, радиться з якимсь людьми; чув, що в тих розмовах часто згадують канцлера, короля і козаків-бранців: але нічого доброго з того не виходило. Нарешті сейм скінчився, і Тиміш почув, що Сулиму і товаришів його присуджено скарати горлом.

— Тату! Як же це буде? Невже ж не можна їх визволити? — з великою тugoю питав хлопець у батька.

— Мовчи, синку! — розважав иого батько. — Сулими не визволимо, а інших то може й пощастити.

Та мала була розвага Тимошеві з тих слів батькових.

Настав нарешті день, у який мали тратити козаків. На майдані збудовано високий поміст. Звідусіль сходилися люди: великі пани кожен із своїм почтом, пляхтичі з сем'ями та з служами, козаки — запорожці й лейстровики, крамарі, ремесники, хлібороби з пригородів — багато було всякого люду і свого й чужого. За-для почесних гостей на швидку руч пороблено було високі ослони, щоб не потонулися вони стоячи та й видно щоб добре

було. Найпішніше прибрано було ослони за-для ханських послів, бо польський уряд тоді най-дужче до їх примилявся.

Богдан з Тимошем стояли серед почесного почту пана коронного гетьмана. Хлопець за останній час зблід, очі йому затягло і вони блицали так, наче гарячка його пекла; він міцно держав батька за руку і нишком молився.

Короля не було. Його заступниками були: великий канцлер польський Оссолинський і великий канцлер литовський Радзивил.

Скрізь поміж людьми чути було неголосну розмову; козаки похмуро, люто позирали на панів, що силкувалися повершити один одного всякою пишнотою. Десь у юрбі хтось із панської челяді вдарив нагаєм козака за те, що не похопився дати йому дорогу; в тую ж мить блиснула козацька шабля; але не встигла вона рубонути, бо ціла юрба челяді панської кинулась на козака; його схоплено, віднято шаблю і կудись потягнено. Кільки козаків, що були поблизу, вже вхопилися були за шаблі... І хто-й-зна, що з того всього вийшло б, як би в цю мить не крикнуто: „Везуть! везуть!“ Стовпище сколихнулося, захвилювалося...

З вулиці на майдан виїхав високий віз, а на йому сиділи козаки присуджені до страти. Сулима був блідий, але силкувавсь удавати зовсім спокійного і часом розмовляв з ксьондзом, що сидів біля його. Павлюк похмуро з-під лоба поглядав на стовпище. Побачивши Тимоша, він кивнув йому і ласкавий, трохи сумний усміх перебіг йому по обличчю. Тиміш міцно стиснув батькову руку.

— Тату! — стиха сказав він. — А помилування ж?

— Мовчи, синку, — відказав батько і скоса глянув на шляхтичів, що стояли тут же.

Сулима твердою ступою зійшов на поміст, зняв із шиї іконку, побожно поцілував її і сказав:

— Цю ікону я прошу покласти мені в труну.

— Буде зроблено, сину мій — сказав ксьондз, благословляючи Сулиму.

Сулима глибоко дихнув, поважно вклонився на чотири боки, глянув на ката, що стояв біля колоди, розстебнув комір і спокійно поклав голову на колоду.

Тиміш уже не здавав, чи це справді діється, чи в-ві сні Йому ввижається. Він не спускав очей із Сулими і думав, що ось-ось зараз він, Тиміш, прокінеться і тяжкий сон зникне. Але як дужі катові руки підняли високо вгору близкучу сокиру, як усе навколо затихло і мов щось незмірно тяжке нависло над великотисячним стовпницем, хлопець не витримав і, скрикнувши: „Тату, що ж це?“ похилився мов неживий: батько ледві встиг його підхопити щоб не впав.

Сталася маленька зам'ятня круг Богдана: два знайомі сотники кинулись Йому допомогти, шляхтичі, погородливо глянувши, поступились і Тимоша насилу винесено з стовпниця в найближчу корчму...

Як Тиміш прокінувся, то здавалося Йому що він спав дуже довго і приснився Йому страшний сон. Але як побачив любі обличчя, що схилилися над ним, то подумав, що мабуть то був не сон.

— Дід!.. І Павлюк!.. — радісно скрикнув хлопець і скочив з пристінки, на якій лежав. — Ви живі? А отаман?

Козаки сумно похилили голови, і Павлюк свою дужкою рукою взяв Тимоша за плече.

— Не журися, хлощче! — сказав він, і голос Йому урвався.

Хлощець злякано подивився на Його.

Так це не приснилось мені, а справді було?.. А ви ж як обрятувались?

— Якось обрятувалися, синку, спасибі панові канцлерові! — одказав Ганжа.

-- А де ж тато і Смольчуг?—питав хлопець, озираючись.

І Смольчуг живий. Він зараз прийде з твоїм татом. Оце ж тільки нас трьох і помилувано. Козаки кажуть, що твій батько прохав канцлера, щоб нас помилувано, але він не признається.

Тиміш невний був, що це справді його батько винрохав, щоб їх помилувано, але не сказав нічого. Вже коли батько не признається, то значить так треба, а він тепер ні-за-що не хотів зробити щось прикре батькові.

— Ну, хлопче! Радий, що хоч нас бачиш живими?—спитав Павлюк.

Тиміш усміхнувся.

Тут одчинилися двері, і на порозі став Смольчуг.

— Як що Тиміш онрітомів, то Богдан звелів привести його до себе: він у коронного гетьмана. Сьогодні там бенкет, і йому ніяк не можна звідти вирватися, —сказав Смольчуг.—Еге, та Тиміш уже й устав!—додав він і ласкаво погладив хлопця по плечу.—Ну, ходім, Тимош, батько тебе дожидав.

Тиміш попрощався з Павлюком та з Ганжею і пішов із Смольчугом.

VIII. Сварка.

У палаці в коронного гетьмана, у великий, пишно вбраній залі все було готове до бенкету. На величезному столі, зробленому *покоєм* і застеленому трьома тонкими обрусами порозставлювано було дорогий посуд дужі на сотню. Окріч того великого столу за-для найпочесніших гостей, по кутках стояли іще столи за-для дрібнішого панства та за-для всяких панських прихвостнів, яких завсігди багато крутилось коло багатих панів. Пляшки

з чужоземними винами, золоті та срібні кубки та джбаян з пивом та з медом, всяке дивовижне печиво,—все це порозставлювано було на столі в переміжку з пишними квітами, що навмисне за-для цього обіду привезено було у Варшаву з панських теплиць. Коло стіни стояв величезний дубовий артистичного роблива судник; штучно різьблені полиці в йому заставлено було дорогим посудом: золотим, срібним та кришталевим.

Огрядний поважний шафарь виймав з судника величезні таці і давав слугам. Інші слуги по-засвічували воскові свічки у великих свічниках і поставали за панськими дзигликами, а четверо молодих шляхтичів стали край дверей з умиванням: двоє держали велику золоту миску та глечик з водою, а двоє—тонкі, прегарно помережані рушники.

Зробивши все, що треба, шафарь одійшов од судника і махнув музикам, що сиділи на хорах над дверима. Музики вдарили в сурми, слуги відчинили двері, і пан коронний гетьман уступив у хату, а за ним почали ввіходити гости. Серед почесних гостей було кільки сенаторів, кільки послів з чужих держав і найбільші пани польські. З гостями поприходили всякі їхні прихвостні, і шафареві багато було клопоту, поки порозсажував усіх.

Богдан з Тимошем та інші козацькі сотники і полковники посадили за один з менших столів. За той же стіл сіли були й кільки шляхтичів, але потім один по одному повставали й посадили за інший стіл, щоб не сидіти з козаками.

Почали їсти. Слуги раз-у-раз приносили й становили на стіл усякі страви: м'ясо, рибу, дичину всяку. Всього було багато, все було з усякими присмаками. Приймаючи з столу страви, знімали й верхній обрус: Як уже знято було два обруси,

то на третій поставлено солодощі: всяке солодке печиво та цукерки. Що не подоїдало панство, те доїдали слуги і свої й чужі. А з винами панство само давало собі раду, допомоги Йому не треба було.

Галас був страшений: панство голосно розмовляло; раз-у-раз промовляли гости, мінялися чарками, частували один одного. Токайське пили як воду, і всі стали страшенно балакучі. Тимошеві од того лементу морочилося в голові. Батько його частувався з товаришами і був добре напідпитку. Хлопцеві стало зовсім недобре серед того всього галасу, він устав з-за столу, вийшов з зали і, протискуючися поміж слугами, дійшов до широких кам'яних сходів, що ними можна було вийти з палацу в двір.

На сходах було порожньо й тихо; слуга, що відчиняв перед панами двері, дрімав у своїй хатинці.

Тиміш помалу ишов сходами вниз і раптом почув, що хтось швидко йде за ним. Озирнувся й побачив, що його наздоганяє хлопець років на три старіший за його, високий, стрункий з білявими кучерями і великими блакитними очима з довгими віями; темні брови і ніжний колір обличчя було неприємне: по очіх знати було, що хлопець недобрий і примхуватий, а хода та рухи показували, що він ще й зухвалий. Тиміш поступився трохи вбік і пішов слідом за хлопцем. Той вийшов у двір і гукнув голосно:

— Гей, Остапку, коня!

Тиміш зіперся об одвірок і цікаво дивився на незнайоме струнке, як молоде деревце, паненя у пишному вбранні, в оксамитовій шапчині, до якої діамантовою застібкою пришпилено було струсеве перо. Паненяті стадо ніби ніяково, що Ти-

міш так пильно дивиться на Його, але це тільки на хвилину; потім він зміряв Тимоша з голови до ніг погордливим поглядом і гукнув:

— Ну, чого стойш? Біжи в челядню і поклич мені Остапка!

Тиміш погордливо всміхнувся й не рушив з місця.

— Я тобі не слуга,—сказав спокійно:—іди сам та й шукай свого Остапка.

Паненя розлютувалося й скрикнуло:

— Ото зухвалець! Як ти смієш не слухатися, коли я тобі кажу! Дідові Костянтинові зараз треба коня, а дід дожидати не любить!

— А мені яке діло до твого діда?—спокійно відказав Тиміш.

— Як то—яке діло?—кричало розлютоване паненя.—Як ти важишся так говорити про діда? Мій дід—славетний князь Костянтин Вишневецький! Славетний князь Костянтин!.. Він королів на коронування настановляв... Так батько мій говорив, а він ніколи не бреше.

— Одчепись ти од мене з своїм дідом та з батьком!—сердито відказав Тиміш.—А я знов кажу, що я тобі не слуга. Іди сам та й шукай, кого тобі треба!

Почувши таке, високородний нащадок князів Вишневецьких розлютувався вкрай.

— Ах ти ж нікчемний хлоп! —скрикнув він.—Шкода, що немає тут дядька Яреми,—він почастував би тебе дротяним нагаєм! Ну, та я й сам тебе повчу звичайності!

І він схопив Тимоша і хотів кинути його додолу... Але тут сталося таке, чого князик зовсім не сподівався. Мале присадькувате хлоп'я виприснуло йому з рук, схопило й кинуло його самого додолу, обличчям униз і почало частувати кулаками. Князик зарепетував на все подвірря:

— Рятуйте! рятуйте!..

З пекарень та з челядень повибігали поперелякані слуги і за хвилину вже десятки їх кинулися до хлощів.

— Хто ж то такий зухвалий? Де він узявся? Чий він,—кричали слуги.

Двоє конюхів ухопили Тимоша і потягли в якийсь закамарок.

— Чий ти?—допитувалися в його.

Але Тиміш так схвилювався, що не міг вимовити й слова і тільки хижо поглядав навколо. А князенкуві тим часом слуги обчищали одежду, обхаючевали його і все допитувались:

— Як це сталося? Де взявся той зухвалець, що так негречно поводився з вельможним князенком?

Князенко плакав і з зlostи, і з болю, і з сорома. Його поведено в палац і зараз сказано про все його батькові, князеві Янушові, що саме тоді йшов зо сходів з своїм старим, але ще бадьюорим батьком, князем Костянтином.

Син почав жалітися йому на Тимоша, і він сказав:

— Зараз ми цю справу розберемо, я тільки приведу спершу діда.

А тим часом поміж гостей пробігла чутка, що якийсь хлопець побив князенка Дмитра. Почувши те Богдан, дуже стурбувався. А тут ще товариші почали жартувати:

— Богдане, чи не твій то хлопець полатав боки князенкові? Бо десь він подівся...

— А ось я зараз його пошукаю!—озвався Богдан і пішов, протискуючися поміж гостями, що повставали з-за столів.

Він певен був, що то справді Тиміш побив князенка і тепер міркував, як би визволити його з лиха.

— Ото погане хлоп'я!—бубонів він сам собі.— Скрізь шкоди наробить!

Він швидко ловідався, куди запроторено Тимоша і пішов туди якимись пів темними коридорами. Тимоша вартував здоровенний конюх-литвин. Богдан намацав свій гаман і ласкаво озвався до конюха:

— Пане конюший, зробіть ласку, випустіть хлопця, бо то мій син!

— Не можна, пане сотнику! ніяк не можна! Не треба було синові пана сотника чіпати ясновельможного князенка.

— Ех, ласкавий пане конюший! Я й сам знаю, що хлопець недобре зробив... Та... може ж і в пана конюшого єсть діти; то яково було б синові конюшому, як би то його син отут опинився!

Конюх поскромадив собі за вухом. У його справді були діти і навіть багато; і він згадав, як не що давно одлушпанено його найменчого сина за те, що він підскочив під сердиту руч молодому князенкові.

— Прошу ласки в пана конюшого!—низько віклоняючись сказав Богдан.—А я вже не пожалую червінців, щоб оддячитися за ласку,—додав він.

— Добре говорити панові сотникові, а що ж я робитиму, як прийдуть по хлопця? Що я тоді казатиму?

Богдан зараз же знайшов пораду лихові. Він сказав конюхові:

— Пан конюший стоятиме собі спокійно на варти, а як прийдуть по хлопця і виявиться, що його нема, то пан конюший скаже, що його мабуть відьми вхопили.

Конюх подивився-подивився то на червінці в Богдановій руці, то на двері і нарешті сказав:

— Ну, гаразд! У мене і в самого діти єсть, а тому князенкові так і треба, бо дуже вів задерикований. А панів сотників синок гарний хлопець.

Беріть його, пане сотнику, та втікайте швидче; коні козацькі стоять он у тому кутку.

— Знаю! — відказав Богдан, мерцій відчиняючи двері в закамарок.

— Тато! — скрикнув здивований Тиміш.

— Я тобі дам тата! — сердито скрикнув Богдан.

А ч якого лиха знову накоїв!

Півтемним коридором вивів Богдан сина на подвір'я, мерцій окульбачив коня, посадив хлопця на коня разом із собою і чим дуж подався геть од палацу.

А тим часом прислано по Тимоша і виявилося, що його нема. Почали допитуватися в конюха, де він подів хлопця; але конюх дуже зручно удавав здивованого і казав, що він не оступався від дверей і не відчиняв їх і не може зрозуміти, де ж подівся хлопець. Пани дивувалися, а козаки посміхалися низком, та говорили один одному, що сотник Богдан хитрений козарлюга.

А Богдан чим дуж скакав до тієї корчми, де сиділи обрятовані від страти козаки. Хоч було вже дуже пізно, та корчмаря ні трохи не здивувався пізнім гостям і, низько кланяючися, повів їх у ту хатинку, де козаки спали. Богдан на превелику силу побудив їх. Павлюк, прокинувшися нарешті, протирає собі очі і здивувся на несподіваних гостей.

— Визволяйте, братіки! — стурбовано почав Богдан: — мій хлопець знову лиха накоїв!

— А я й сподівався того! — промовив Гаяжа, підводючись і сідаючи на соломі. — Так і думав, що він лиха накоїть!

— Що ж він утнув? — спитав Павлюк.

— Та я таки ще й сам не роспітався, — відказав Богдан, — хай уже сам оповідає. Кажи, синку!

Тиміш почав оповідати про свою пригоду з князенком, з-під лоба поглядаючи то на батька,

то на Павлюка, то на Ганжу. А ті всі троє насу-
пилися й суворо поглядали на хлоця. Але дитя-
че серце чуло, що козакам до вподоби те, що він
зробив. Нарешті Ганжа не втерпів і сказав весело:

— То ти йому таки добрих стусанів надавав?
Добре, синку, зробив! Цалебі, добре! Ми йому не
попустимо себе бити! Гарного сина маєш, Богдан-
ку! Добрий лицаръ із його буде, не попусте над
собою зневаги!

— Лицаръ то, лицаръ! — зітхаючи сказав Бог-
дан. — Та тільки що я тепер з цим лицарем діяти
маю? Де я з ним подінуся? Бо ж князі Вишне-
вецькі такої образи не подарують. Ніяк не можна
мені його в себе тепер держати: треба хоч на ко-
роткий час десь переховати.

Павлюк гладив собі вуса і щось міркував.
Нарешті озвався:

— Бачиш, пане сотнику! Я тут довго не вспію,
бо вже сьогодні про дещо довідався. Кажуть, що
кримський хан просе помочі проти буджацької
орди. Мені це на руку ковінька, бо я такий, що
хоч і зараз у похід, та й ще товариства чимало
знайдеться. І Тимоша я залюбки з собою візьму—
хай звикає!

Богдан замислився і, трохи помовчавши,
сказав:

— Боюсь я, що зовсім він неслухняний стане,
зовсім здичіє, а вже час його й до науки при-
садити.

— Ге, братіку! — обізвався Ганжа: — наука не
звір, у ліс не втече! Рік чи два погуляє з запо-
рожцями, а тоді вже й у бурсу його засторчиш.

— Та й зіма ж насуває! — сказав Богдан.

— Не що ж бо то й шо! — з жалем озвався Пав-
люк. — Мабуть так воно буде, що тільки по весні
рушимо в похід.

— Ну, а поки те буде, то дід Ганжа добру схо-

ванку хлопцеві знайде! — сказав старий козак. — От що я, братіку, надумав, — сказав він Смольчугові, що сидів собі мовчки. — Ти його одвезеш до своєї тітки: вона козачка щира, а оселі її та сам біс не знайде.

— Це ти про тітку Оксану кажеш? — спитав Смольчуг. — Нудно йому там буде.

— Хай понудьгує трохи, — сказав Ганжа. — Краще понудьгувати, ніж у панські лабети вскочити.

Богдан зітхнув і встав:

— Ну, прощавай, синку! Слухайся ж та не шкодь уже, а то дошкодишся ти до великого лixa, бо дуже ти невстрійливий!

Тимошеві раптом стало сумно-сумно. Як батько нахилився поцілувати його, то очі йому набігли повні сліз і довго та міцно він пригортається до батька.

— Ну, годі, годі, синку! — казав Богдан. — Не на віки ж розлучаємося. Я до тебе довідається.

IX. Похід.

Широкий степ неосяжний котив западні кольористі хвилі. Все в йому цвіло, все пахло, все жило, все озивалося до ласкавого ясного соняшного проміння. Навіть на битому шляху крізь тверду землю пробивалася молода травичка.

Тим шляхом помалу йшов чималий загін татар та козаків. На чолі їхало двоє давніх знайомих наших: Павлюк та Ганжа, а за ними двоє татарських отаманів та Тиміш.

Більш як рік поминуло з того часу, як Тиміш, після бійки з князенком, мусив переховуватися в старої козачки, тітки Оксани. Він перебув у цій кільки місяців, а тоді їздив з Павлюком та з Ганжею на Січ закликати запорожців стати до помочі кримському ханові проти буджацької орди.

Тепер вони вже з місяць воювалися з хитрим ворогом. Оце й тепер найбільший загін буджаків склався десь у степу в високій траві, і оце вже кільки день кружляли вони степом, шукаючи його сліду.

Сонце вже тавненько звернуло з обід. Терплячі татарські коні з товстими незграбними ногами—і ті потомились, бо вже кільки день мало доводилося спочивати. Не одпочивали коні, не досипляли люде, бо вдосвіта рушали з табору, сподіваючися, що на росяній траві швидче знайдуть слід ворожий.

— Втомився, вояко?—спитав татарин у Тимоша, що солодко дрімав, похитуючися на сіdlі.

Тиміш кинувся, почувши ті слова, випростався і сказав:

— Утомився, Ага-Мечмете! Ех, як би оце лягти та заснути!

Татарин говорив до Тимоша по татарському, бо Тиміш уже розумів татарську мову, але говорити ще не вмів і говорив до татарина по вкраїнському і той розумів.

— Правда твоя!—сказав Тимошеві татарин,—час уже відпочити. А тобі як здається?—спитав він Павлюка.

— Чи відпочити, то й відпочити!—сказав той.—Тут мабуть річка єсть поблизу,—бачиш, як чайки кружляють?

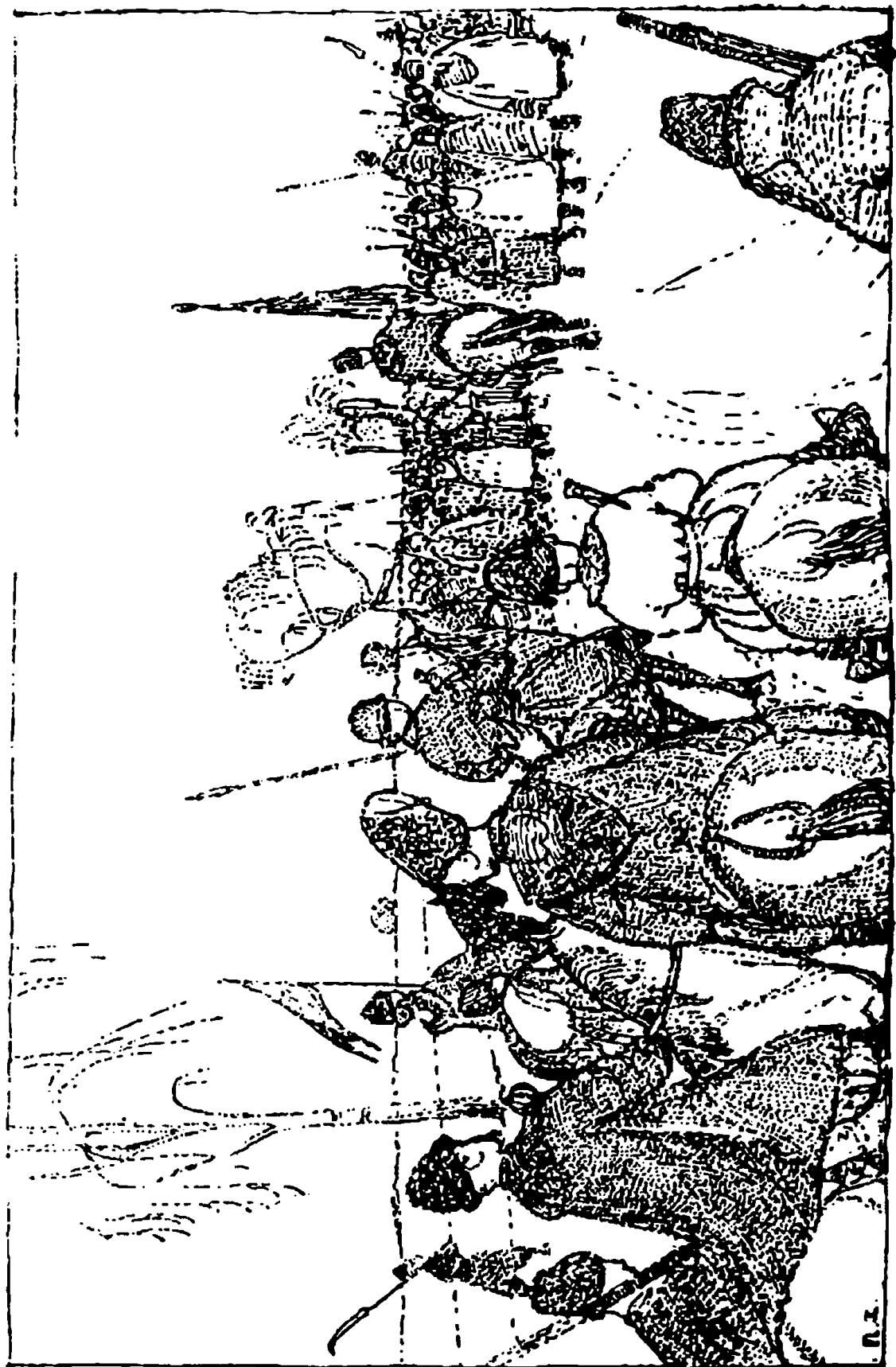
Військо стало, і зараз послано було двох на дозвідки. Незабаром один з їх чим дуж біг назад.

— Батьку,—скрикнув він, спиняючи коня перед Павлюком.—Я слід знайшов!..

— Де?

— Отам, біля річки; там вони перебрідили: на дні на піску сліди є та й трава ще не повстала,—вони десь недалеко.

За мить усі вже знали, що знайдено слід.

Всі забули про втому, підбадьорилися і поскакали туди, де знайдено слід. Під'їхавши до річки, вони впевнилися, що справді не дуже давно були тут буджаки. Кінські сліди видко було і на пісковатому березі, і на дні; а на тому березі трава була притоптана. Знати було, що перебрідило небагато.

Козацьке й татарське отамання почало ради-
тися. Павлюк казав, щоб зараз же кинутися нав-
зогінці, зловити буджаків і примусити показати,
дέ тепер збірається буджацька орда. Але обачні-
ші татари казали, що коли й пощастиТЬ зловить
ціх буджаків, то вони можуть навмисне завести
зовсім не туди, куди треба: а краще послати своїх
на довідки, бо запевне всі загони буджацькі вже
зійшлися докупи і тепер десь недалеко в якісь
лощині пасуть коні та спочивають після походу.

— Ну, хай по вашому буде! — згодився Павлюк. — Тільки обережно треба йти, щоб не помітили во-
ни нас та не роспорошилися знов по степу.

Військо рушило і їхало тихо-тихо: ніхто й словом не озивався. Геть далі спереду, з боків і позаду їхали вартові козаки і пильно дослухали-
ся до кожного шамотіння, пильно додивлялися до
кожної цятиночки, що зачорніє десь у далині. Степ то слався рівний, рівний та безмежний, як море; то виростали на йому невисокі могили; по-
декуди леліли степові річки і зникали в балках.

Військо наблизалося до яру. Тиміш їхав збо-
ку і теж пильно зорив навкруги. І враз йому зда-
лося, що за шпилем недалеко від яру щось про-
майнуло. Може птах... Тиміш пошепки сказав про
те Ганжі. Наставивши руку над очима од сонця
старий козак глянув туди, куди показав Тиміш, і
його досвідчене око зразу побачило, що поміж
травою шиється щось, мов чорна гадюка швидко-

швидко повзє до яру. Він засміявся і сказав Навлюкові та Мехметові:

— Гляньте, як чкурнув бісів буджак! Молодець Тиміш! навів нас на слід! Тепер ми їх застукаємо в яру, а звідти вже не випустимо.

Зараз же порадилися, що робити: козаки мусили застути буджакам вихід із яру, а татари мусили оточити яр і заступити й другий вихід.

Тимошеві стало трохи моторошно. Він розумів, що бій буде страшний, що багато людей ляже трупом або опиниться в неволі. Найдужче боявся він, що можуть повбивати його друзів-козаків. А то в'являлося йому, що його візьмуть у неволю, і згадувалися співи кобзарські про тую тяжку неволю і він думав: Ні, краще в бої погано, а в неволю не дамся.

— Дідусю, адже не личить козакові живцем у татарські руки впадати? — спитав він у Ганжі.

— А не личить, синку! не личить! — одказав Ганжа поважно. — Ото тільки лихо, синку, що буджаки оркани мають. І не зоглянеться козак, як уже буджак оркан накинув, скрутів козака і до кульбаки прип'яв.

— Ой, як же страшно, дідусю!

— Ну, як Бог допоможе, то ми їм раніше дамо чосу, так що не скрутять вони нас.

Тепер уже не було чого ховатися, ѿ вже буджаки побачили козаків; козацьки коні так прудко бігли до яру, мов на крилах летіли, а Мехмет з своїми татарами забігав убік, щоб оточити яр, щоб не було куди тікати буджакам. Козаки так несподівано й швидко наскочили на буджаків, що ті не встигли приготуватися до бою. Вони кинулися на коней, щоб вискочити з яру, але вискочити вже не можна було, і тоді вони наважилися пробити собі дорогу. Почався бій. Буджаків було з тисячу чи й більше і подужати їх було нелегко,

бо то все були вояки добірні й досвідчені; на всяких хитрощах військових вони зналися добре.

Вже з годину билися козаки з буджаками і ніяк не могли козаки пробитися в яр, а буджаки нічого пробитися крізь козаків. Коли це Мехмет із своїми татарами, що були оточили яр, тепер почали сходити в його, покидавши коней нагорі, бо з'їхати в яр кіньми не можна було. Чіпляючись за кущі та за траву, кільки сот їх спрощено швидко опинилися внизу. Близнули криві татарські шаблі, задні буджаки не витримали, кинулися тікати і натисли на своїх, що билися з козаками. Счинилася зам'ятня, козаки скористувалися з неї, вскочили в яр і сцепилися там з буджаками. Разом з іншими опинився там і Тиміш. Він махав шаблею на всі боки; коли це враз скитнувся на сіdlі, йому здалося, що вже він умірає.

-- Тату! дідусю!-- скрикнув він і впав з коня...

Тепер уже бій скоро скінчився. Буджаків більш ніж половину побито, а решту взято в бран; бранців зігнано докупи, пов'язано і поставлено кількох козаків їх вартувати.

-- Добре попрацювали, братіки!—сказав Ганжа товаришам.—Моє хлоп'я теж у колодочки вбивається: я бачив, як він буджаків рубав... Але де ж це він? Тимоше! Гей, Тимоше! Озовися!..

Але Тиміш не міг озватися: він блідий і не-притомний лежав навзнак на бойовиці, саме там, де найлютіше билися і де лежали купами побиті і поранені.

-- Чи не бачив хто хлоця?—турбуючися розспічував Ганжа, пильно роздивляючися по бойовиці.

Але ніхто не бачив.

Смольчуг теж шукав хлоця і нарешті натрапив на його.

-- Ось Тиміш! — скрикнув Смольчуг.—Ой, здається, неживий!

Ганжа підбіг до Тимоша, нахилився і підвів з землі хлопцеву голову з блідим змертвілим обличчям.

— Синку мій, синку! — скрикнув він, — невже ж ти не живиш?

А Смольчуг тим часом уважно обглядав рані: одна стріла мов борозну проорала хлопцеві на боці, а друга вгородилася в плече, хоч і не дуже глибоко.

— Буде живий, — радісно сказав Смольчуг, наспаючи на руку трохи пороху з порохівниці і замісюючи його з слизом.

Намазавши обидві рані тим порохом, козаки одірвали шматок полотна од сорочки, зав'язали рані і положили хлопця, прикривши кережми. Обидва вони сиділи біля його, мочили йому голову водою і пильнували, чи не очутиться. Хлопець справді скоро опритомнів, попрохав води напиться і почував себе не дуже погано: але ввечері почала його пекти гарячка так, що аж став блудити словами. Старий Ганжа вкрай засмутився: він любив хлопця, як рідного свого сина і навіть подумати йому страшно було про те, що хлопець може вмерти. Павлюк теж частенько одвідував пораненого: він привів татарина-знахура, що вмів замовляти рані. Той подивився на рані, пошептавшось і сказав:

— Як що за чотирі дні не вмре, то видужає.

Бісів син! — скрикнув сердито Ганжа. — Я її сам знаю, що як не вмре, то видужає! А ти скажи, як гоїти!..

Татарин показав на червону пухіятину круг рані на плечі.

Отут хвороба сидить! сказав він. — Не зуміли стрілу витягти, повернути!

Він щарав якогось зілля, наварив і напоїв Тимоша. Ганжа теж покушував, — зілля було страшенно горке. Ганжа аж сплюнув і сказав:

-- Може ти його цим отруїш?

— А на що я його труїтиму? — відказав татарин. — Не його першого рятую, живий буде!

Він пообмивав рани, поприкладав до їх зілля якогось і зручно позав'язував шматинками з сорочки. Третього дні Тимошеві стало дуже негарно. Гарячка страшно шекла його: він блудив словами, кликав батька, кричав, що його ріжуть, а надвечір затих і лежав як неживий. Знахур-татарин упевняв, що це дарма, що буває далеко гіріє. Та Ганжа й сам не раз піклувався коло поранених і бачив, як їм буває тяжко, але ніколи ще ні за ким так не боліло серце його, як за цим хлон'ям, іто, палене хворобою, непрітомне кідалося на возі.

Другого дні враджено було вертатися назад додому. Ганжа дуже прохав отаманів ще хоч день один підождати, може Тимошеві полегшає, але йому сказано:

-- Не можна! І то вже довго тут забарилася.

Вночі Тимошеві ніби полегшало, а перед світом він заснув тихим спокійним сном і довго спав; не чув, як запрягали воза і як рушили в дорогу, простиючи в рідну Україну.

Частину козаків послано було до моря по чайки, що там стояли край берега. Павлюк велів ті чайки одвезти на Січ, а сам з-останніми козаками, попрощавшися з татарами, поминув Січ і повернув до Черкас. Ніхто не зінав, що він думав робити. Ідучи, чули вони недобрі вісти: казано, що козаків страшно утискають пани: що навіть лейстровики повстають проти панів, бо пани не дають їм належної за службу плати; що жиди знущаються з православних. Павлюк грізно насуплював брови і, стискаючи кулаки, казав:

Не буде цього! Не попустимо свого рідного краю на поталу!

Тиміш одужував вельми помалу; він дуже знесилився з гарячки і крові втратив багато, через те дуже втомлявся походом, хоч і їхав не верхи, а лежучи на возі. Сонце пекло дуже, на шляху знімалася страшена курява; вдень докучали мухи, а вночі кусюча мошкà та всякі комахи, що налализали аж під сорочку. Та молодість і гарне степове повітря ставали Тимошеві в пригоді краще за всякі зілля. Він потроху набірався сили, а як доїхали до Вкраїни, то вже зміг сісти на коня і їхати верхи, правда, нешвидко і недовгий час, бо дуже втомлявся. Його знову одвезено до тітки Оксани, а козаки поїхали просто в Черкаси

Х. У Лубнях.

Настали на Вкраїні турботні часи. Люде не стерпіли тяжкого життя та гнобительства і повстали. Закурилися по Вкраїні дими, а з димами пішло добро і панське, і людське. Повстанці палили панське добро, а польське військо палило людське добро. Люде зоставалися без притулку і ховалися по лісах та по байраках; а польські живніри нишпорили всюди, ганяючися за повстанцями. Навіть у затишному хуторі в тітки Оксани небезпечно стало жити.

Богдан тоді жив у Варшаві. Турбуючися про Тимоша, щоб не сталося йому лиха під цю завірюху, він послав певного козака Опанаса Чорного в Оксанин хутір, щоб той козак забрав Тимоша і одвіз у Київ, бо там було безпечно. Опанас щасливо доїхав до тітчиного Оксаниного хутора. Не було чого довго збиратися Тимошеві: тітка Оксана напекла на дорогу періжків та паляниць, насушила сухарів, поскладала їжу в сакви та й провела Тимоша й козака до битого шляху. Це було вже в пилипівку—зіма вже почалася, було холодно,

сніг часом надав, але ріки ще не позамерзали добре. Тиміш щільно обгортався кересю, бо таки холодно було. Їхати було і довго, і небезпечно: раз-у-раз доводилося їхати то пущами лісовими, то пляхами небитими, обминаючи небезпішні місця, де кипіло повстання. Бувало й так, що, вирохавши кудись на ніч і сподіваючися відпочинти, раптом мусили знову сідати на коней і тікати від небезпеки. Спершу вони їхали правим берегом Дніпровим, простуючи до Черкас та до Мошен: але виявилося, що далі вже не можна тудою їхати, бо села, хутори горіли: з панських осель позоставалися самі руїни. І одного вечора козак сказав Тимошеві:

— Ніяк не можна вже далі їхати: і поперед нас горить, і позад нас горить; треба десь перечасувати та довідатися, чи не краще на той беріг перекинутись—може там спокійніше.

Під лісом стояла маленька поганецька корчма: чепурна козачка-шинкарка люб'язно привітала козака й Тимоша. Козак зараз спітав, чи не можна знайти когось такого, щоб перевіз через Дніпро. Шинкарка похитала головою і сказала:

Ні, козаче, гепер годі й думати про те, щоб перевезтися. А днів за два мабуть добре замерзне, тоді можна буде перехати.

Не було іншої ради, довелося зостатися в корчмі та дожидати, поки замерзне Дніпро. Холодно було в тій хатинці, де шинкарка привітлива козака з Тимошем, і Тиміш з великим язелем згадував теплу тітчину Оксанину хату, де так гарно спалося: а тут він ніяк не міг заснути з холоду. Його ж товаришові козакові байдуже було про холод: він цільно загорнувся в керею, ліг на солому та й спав твердим сном.

У глуницу ніч раптом загрюкотіло ворота.

— Агов, шинкарко, відчини! Гукали якісь люде.

— А хто ж ви? спитала переляканна шинкарка.

— Свої, козаки! Та відчиняй меріцій, а то ми й сами зуміємо відчинити!

Тиміш чув, як одчинилися ворота і в дворі затупотіли коні. Хлопцеві здалося, що голос в одного козака Йому по знаку. „Так ніби Іван Злив“, — подумалось Йому. Він устав, трішечки прочинив двері і визирнув крізь щілинку. Справді то був Іван Злив у такому вбранні, в якому звичайно ходили курінні отамани; ще було десятків зо два козаків-запорожців з засмаглими обличчями, з довгими чубами-оселедцями, що висіли з під високих смушевих шапок. Тиміш пізнав одного чи двох; накинувши на плечі керею, він, радіючи, вибіг у двір.

— Глянь, це Тиміш! — пізнали його козаки.— Здоров, хлопче! А звідки ти тут уявся?

— Батько наказав мені в Київ їхати, та тільки тяжко туди дістатися,—відказав Тиміш.

Злив засміявся й сказав:

— Хитрий з біса твій батько! Не дурно з пана-ми водиться,—уже писарем військовим настановлено його. Паном великим став, то це вже й треба Йому сина в бурсу засторчити. А як на мене, то я так тобі скажу: плюнь ти на тую бурсу і на всю їхню науку! І без неї добрим козаком будеш, у сто разів кращим за отих довгополих спудей, що по-під віконню старцють.

Тиміш і сам так думав. Він, дивуючися, розглядав велетенську постать Злого, що зовсім наче не той став, як убрався в гарне отаманське вбрання. Тиміш тепер почував до його повагу.

— Як це ти став курінним отаманом?—спитав він.

— А чому ж би мені й не бути курінним ота-

маном? Ще й значнішою особою може будувідказав згорда Злий і зареготовав.

Козаки повходили в корчму і заходилися вечеряти. З розмов Тиміш довідався, що Павлюк ще в Січі, але скоро має прибути; а тепер у Мошнах сидить Скидан, його Павлюк вислав туди збірати козаків.

Скоро, скоро вже будемо воюватися з ляхами,—сказав Злий.—Сам польний гетьман іде на нас. Коли б тільки батько кошовий не запізнився!

А чому ж він і досі не рушає з Січі?—спітав Тиміш.

Дожидає потуги від кримського хана.

А ви ж куди ідете?

Злий лукаво підморгнув і сказав:

А куди вітер повіє, там і ми будемо! Їдьмо, хлопче, й ти з нами. Батько по тебе кого прислав?

— Опанаса Чорного.

— От і добре!—сказав Іван.—І поїдемо разом. Тобі за Дніпро треба і нам за Дніпро.

Другого дні вранці Тиміш з Опанасом надумалися, що справді краще їм їхати разом з козаками.

Тільки як же ми за Дніпро перекинемося питав він?— Кажуть, що дороги немає.

— А тобі готовенької дороги хочеться? Самим про дорогу подбати треба. Я чумакував колись, то знаюся трохи на тому, як дороги шукати,—сказав Злий.

Він справді на тому знався і щасливо перевів усіх через тонку ще кригу.

— От ми і в Вишневеччині! весело сказав Злий, як доїхали до першого села.

Тихо й порожньо було в Йому: ніде нікого з людей не було видко; десь ревла корова, — люде, тікаючи, забули про неї, і бідна товарина зосталася зачинена в загороді.

Проїхавши спустілим селом, поїхали далі і знову доїхали до людських осель, і знову не було в їх а ні душі живої. І далі було так саме—ні в оселях людських, ні на шляху—ніде не було ні душі живої, тільки часом пробіжить окульбачений кінь без верхівня; не чутъ ніякого голосу, хиба тільки зареве десь забута товарина.

Недалеко від Лубень до їх прилучилося ще кільки загонів, а під самими Лубнями дождало їх кільки сотень козацьких.

Шо ж це буде?—спитав Тиміш.

Побачиш, хлопче, що буде!—відказав, усміхаючись, Злий.—Хочемо панів трохи поскубти..

Швидко побігла чутка по околишніх селах про те, що прибули козаки. Звідусіль сходилося до їх поспільство,—хто з справжньою зброєю, хто з косою чи з вилами, хто з ножем, а хто з кілком. У лісі, де крилися козаки, став уже великий табор. Туди понаносили з більших сіл усякої їжі, нагнали худоби: порозбивавши корчми та броварі, здобули горілки та пива. Невеликі гуртки повстанців нишпорили скрізь, вишукуючи ляхів та жидів.

Тиміш та його подорожній товариш, Опанас Чорний, ночували вдвох у норі, викопаній у землі. Одного разу ввечері почули вони, що в таборі счинився якийсь лемент. Тиміш вискочив з норі і побіг подивитися, що сталося.

— Кизим прийшов! Кизим прийшов!—гомоніли в таборі.—Кизим багато війська привів. Зараз усі підемо Лубні здобувати!

Був мороз, і ніч була ясна, ясна. Срібне місячне проміння освічувало шлях кільком тисячам людей, що йшли до Лубень. А там вартові на шанцях спали твердим сном, бо деякі лубенці, заздалегідь змовивши з повстанцями, ще звечора добре почастували варту міцною горілкою, то вони й поснули. І в самих Лубнях люди спокійно спали.

Раптом серед ночі лубенців збудило щось страшне: крик, лемент, стріляння розітнулися лубенськими вулицями. То повстанці, побивавши вартових, увійшли в місто і кинулися найсамперед до замку князя Яреми Вишневецького. Але в замку була сама челядь та дрібна шляхта, що звичайно терлася коло князя Яреми. Кинулися на ціх, і всіх порізали, а замок поіграбували.

— А тепер гайда до ченців! — гукнув отаман.

Всі кинулися до католицького монастиря. Та міцні й високі були монастирські мури — тяжко було через їх до монастиря достатися.

— Богню треба! — гукнув отаман.

Зараз же заходилися стягати до мурів сушник, поприкачували кухви з дъогтем та з смолою, підкопалися під браму і підкотили туди барилло з порохом, що взяли в замку. На тій роботі зійшла їм уся ніч, а вдосвіта підпалили сушник та й одступилися геть-геть далі від монастиря до замку. Занявся сушник, позаймалися кухви з дъогтем та з смолою, і круг монастирських мурів загоготіло страшенне полум'я, добираючись і до монастиря: бухнуло барилло з порохом під брамою, і високо вгору полетіла зруйнована брама...

Тиміш стояв у замку на башті і дивився на пожежу. І ось він побачив, що хтось вибіг з монастиря і його схоплено й потягнено до замку.

— Тимоше! — гукнув Опанас знизу до Тимоша. — А йди сюди, глянь, якого панича піймали!

Тиміш збіг зо сходів і в великій залі побачив кількох козаків і хлопця років дванадцяти, що аж тримтів с переляку. Убрання на хлопцеві було таке, як на вбогому шляхтичові, але на руках блищали дорогі перстені.

— Признавайся, хто ти? — допитувались козаки.

Тиміш глянув на хлопця і за малим не скрикнув з дива, бо хлопець був той самий князенко

Дмитро Вишневецький, що він з ним побився перед двома роками на бенкеті в коронного гетьмана Конецпольського. Тиміш хотів був сказати, хто цей хлопець, але чомусь не сказав і мовчки дивився, як той колотився, наче його трусила найлютіша пропасниця. Князенко глянув на Тимона і, тихо ойкнувши, поступився назад.

— Ти знаєш його? — спитали козаки в Тимоша.

Тиміш не зінав, що казати. Він розумів, що як козаки довідаються, що хлопець доводиться небожем тому князеві Яремі Вишневецькому, якого всі так ненавиділи, то вже йому не животіти. Але ж він був такий нещасний, так тремтів с переляку, що Тимошеві язик не повернувся назвати його. „Треба обрятувати!“ — промайнуло Тимошеві в голові, і він сказав:

— Еге, знаю: це син одного шляхтича, мій батько знає його батька.

Князенко здивований глянув на Тимоша: він ~~ніж~~ не сподіався такої великодушності від його.

Козаки врадили не вбивати хлопця, а зоставити в себе бранцем.

Два дні грабовано Лубні та вишукувано і вбивано тих, кого вважано за ворогів. Коли це третього дні прибігло верхи кільки козаків з-за Дніпра, с правого берега і принесли недобрий вісті: поляки побили Павлюкове військо і його самого та Томиленка забрали в бран; з отамання обрятувався самий Скидан. Ганжу та Смольчуга ще раніше забрано в бран. А польний гетьман уже переводить своє військо через Дніпро на лівий беріг.

Замислилися козаки, почувши такій вісти. Воюватися з неарівняно більшим польським військом не було сили, а тікати не було зможи, бо всі шляхи заступили вороги. Одно зоставалося: зміцнити яко мога-міські мури і дожидати ворога.

І Тиміш та Опанас Чорний не знали, що йм робити, як визволитися з того становища, в якому опинилися.

— Як на твою думку, де тепер батько? — спігав Тиміш.

— Мабуть чи не с паном польним гетьманом, — одказав Опанас. — Та тільки не можна нам до Його достатися, бо не випустять нас відціля.

— А ми втечемо.

— Тяжка то справа! — одказав Опанас. — Мури високі, брами позамикано, і скрізь варта вартує. Не можна втекти.

Тиміш замислився, потім сказав:

— Знаєш, що я надумав? Поговорю я з отим хлопцем, що в бран узято. Він тут жив, то певне знає, як можно звідси вийти. Може тайник який знає. То хай покаже нам, а ми й Його за те виведемо на вояю.

Опанас трохи забентежився й сказав:

— Не до ладу ти оце витіяв, щоб і самим утекти, та ще й бранця забрати. Бо як піймають, то не минемо ми шибениці.

Тиміш не відказав нічого, але не перестав думати про втечу; не дурно батько казав про Його, що він упертий, як віл.

Князенко сидів у вузенькому закамарочкові; двічі на день перемінювано вартового, що вартивав Його. Одного разу Тиміш угледів, що князенка вартує знайомий запорожець.

— Діду Остапе! Так мені хочеться погомоніти з отим паничем, що ви вартуєте! — сказав Тиміш запорожцеві.

Запорожець не здивувався, бо Тиміш же казав, що знає панича. І він сказав Тимошеві ласкаво:

— А що, хлопче, занудився без товаришів? Ну, йди, погомони, розважся!

Він одчинив двері, і Тиміш увійшов у закамарок.

Князенко сидів на соломі очі йому позапухали з плачу. Почувши, що відчиняються двері, він злякався і синів стиха:

— Хто то?

— Це я, Тиміш,—озвався Хмельниченко.— Маю про дещо поговорити з тобою,—додав поважно, сідаючи й собі на солому.

— Чого тобі треба від мене? — сказав князенко, відсугаючись.

Тиміш почав говорити пошепки, раз-поз раз позираючи на двері.

— Скажу тобі так, що як би не прикрутило лихо, то не схотів би я з тобою говорити. Ну, та тепер обом нам не мед: ти бранець, та й я недалеко від того втік. А тут міські мури полагоджено, і вартові скрізь вартують, то й ніяк нам с тобою достатися до польського війська.

— А воно олізько?—жваво спітав князенко.— Ох, як бж воно винищило оціх гідких хлотів!

Тиміш насупився.

— Ти не лайся!—сказав він сердито.—Бо як ляєтимешся, то й сидітимеш у цьому закамаркові, і не вийдеши із його.

— Та кажи бо вже, як звідси визволитися?—попав прохати князенко.

— Отепер говориш так, як треба,—сказав Тиміш, аласкавлюючися.—Тільки не кричи, бо тут козак вартус, то щоб не почув.

Остап прочинив двері і зазирнув до хлоців.

— Чи нагомонілися вже, дітки?—спітав він.

— Ні, ще, ліду,—відказав Тиміш.

— Та я боюся, щоб хто з козаків не нагодився та щоб не напитав я собі лиха через вас,—сказав Остап, зачиняючи знову двері.

— Ніколи гаятись,—сказав пошепки Тиміш. — Чи

міжно вийти з замку тайником за місто? Як покажеш нам дорогу, то ми й тебе визволимо.

Князенко пильно глянув на Тимоша.

— А не одурни? — спитав

— А чого б же я дурів? Мій батько тепер у польському військові за військового писаря, то мені треба до його достатиця.

Князенко мовчав і щось міркував. Потім сказав:

— У південній башті єсть попідземний тайник. Тим тайником можна вийти за місто аж до річки.

Тиміш страшенно зрадів.

— Добре, братіку! Ой-ой, як це добре! — аж скрикнув він з радощів і вхопив князенка за плече.

Князенко аж почервонів з гніва і гордо випростався. Як то! До його, високородного князенка, насмілилося доторкнутися якесь козаченя.

— Я тобі не брат! — скрикнув він. — Чуєш ти? Ти мені не рівня! Коли я пристаю на те, щоб ти визволив мене, так тільки тим, що не можу інакше визволитися!

Тиміш і собі спалахув і скрикнув:

— Куди ж пак! Чого так несешся? І я б не хотів об тебе поганитися, як би можна було без тебе обйтися!

Остап знову прочинив двері і зазирнув до хлопців.

— Чого ви тут репетуєте? — грімнув він. Глядіть, ще й побийтеся! А ну лиш, Тимоше, геть звідси щодому! А ти ось бери та їж! — сказав князенкові і поставив перед ним горщечок з їжою і поклав лусту хліба.

Тиміш пішов додому. Усю ніч не спалося йому, все міркував, як визволити князенка Дмитра, щоб разом із ним утекти з Лубень.

В польському таборі тихо було; тільки варто-ві перегукувалися та світилося в шатрі в польно-го гетьмана. Пан гетьман Потоцький, оглядний червоновидий чолов'яга, швидко ходив сюди й туди по наметові, іноді підходив до столу і пив вен-герське з великого срібного кубка. У високому свічникові горіла товста воскова свічка і тъмяно освічувала велике гетьманське шатро, пішно при-бране дорогою бухарською тканиною. За столом сидів військовий писарь Богдан Хмельницький. На йому був синій саєтовий жупан, підперезаний широким поясом з золотими торочками і червоний кунтуш з вильотами. Проти його сидів полковник Ілляш Карапович, що на той час був отаманом над лейстровими козаками. Перед ними теж стояли куб-ки з вином. Всі троє жваво розмовляли.

— Насмілююся ще раз сказати ясновельможному панові гетьманові, що тепер найкращий час, щоб зруйнувати гультяйське гніздо. Як що пан геть-ман згас час і не рушить на південь, аж на за-поріжжа, то вся наша праця піде марно. Бо знову знайдеться якийсь вагажок, що збере до себе оте все гультяйство, тоді прийдеться починати все спочатку,—впевняв полковник.

Богдан усміхнувся якось загадково, глянув пильно на полковника і сказав:

— Еге, втихомирити козацьке гультяйство—трудна справа. Та ще пан Ілляш забув, що зруй-нувати цілу країну без дозволу на те від найя-нішого короля—єсть то свавільство.

— От і я ж те сàме кажу,—похопився з своїм словом польний гетман.—На що мене не уповаж-нено, того я й не можу робити. Та й нащо? Пав-люк у нас у руках. Кизима старшого ми забрали, та й менчого заберемо, а Скидана сами козаки нам приведуть, щоб умилостивити нас.

У цю хвилину в наметі одгорнено запону, на порозі став вартовий і сказав:

— Ясновельможний пане гетьмане, прийшли втікачі з Лубенъ: панів писарів син, та ще хлопець якийсь і козак з ними.

Богдан скопився як опечений і скрикнув:

- Мій Тиміш? Яке ж лихо занесло його в Лубні?
- Мерщій веди їх сюди! — звелів гетьман.

Незабаром троє втікачів були вже в наметі.

Побачивши Дмитра Вишневецького, і Богдан, і Потоцький аж не стямiliся з дива.

- От так чудасія! — вимовив нарешті Богдан.

Потоцький засміявся і спитав:

— Ну, а тепер же хто кого побив? Чи може це на суд до мене прийшли обос?

Дмитро Вишневецький похнюпився і мовчав.

- Ми помирилися, — поважно сказав Тиміш.

— А помирилися, то й добре — знову сміючися сказав Потоцький. — Таким завзятим воякам не лічить сварки заводити. Але як же ви в Лубнях опинилися? І як ває Бог виніс звідти?

Дмитро почав оповідати:

— Я поїхав до дядька Яреми з кількома слугами і потрапив у Лубні саме тоді, як хлопці збунтувалися, а дядькова сем'я виїхала з міста; вернутися назад уже не можна було, і я мусив ховатися в монастирі. Там мене і забрано в бран.

Потім Тиміш росповів, як він намислив утекти і князенка намовив тікати. Як підмовив Опанаса напоїти вартового: а як вартовий, сп'янівши, заснув, то вони визволили Дмитра з замкнення. Тоді Дмитро привів їх до тайника, і вони тим тайником вийшли з міста до річки. Як потім вони довго блукали лісом, аж поки зустрілися з польськими жовнірами, і ті вже привели їх сюди в табор.

— Гарні хлопці! — похвалив польний гетьман. — Тепер прошу пана писаря подбати, щоб хлопців

нагодовано, а завтра гарненько роспитаємо їх про Лубні. Вони можуть нам багато потрібного сказати.

Зоставшися з батьком на самоті, Тиміш най-самперед спитав про Павлюка та про Ганжу. Той сказав сумно:

— Ну, синку, визволив я їх раз од шибениці, а тепер уже не визволю, несила моя. Та й ніхто вже не зможе їх визволити. А ти, гляди, не пробовкніся, що ми приятелювали з ними, бо як про це довідається, то не буди мені писарем. Ну, та ти тут довго й не будеш. Годі вже тобі козакувати! Ось як трохи втихомириться, то сам одвезу тебе в бурсу, а тепер поки поїдеш у Суботів та поживеш дома.

І справді другого дні, як гетьман роспитав у Тимоша про Лубні, Богдан з певними людьми послав його додому в Суботів.

ДРУГА ЧАСТИНА.

I. У канцлера.

Була тиха гарна весна 1646 року. У Варшаві цвіли сади і сповняли паоющими повігря. Однією з найголовніших вулиць їхав верхи відомий уже нам сотник Богдан, а біля його їхав молодий стрункий козак; трудно було тепер пізнати в йому колишнього малого присадкуватого Тимоша.

Чого ви так довго не приїздили?—питав Тиміш у батька.—Ми вже тиждень вас дожидаемо. Король не раз уже присилав про вас питатися: всі полковники вже поз'їздилися.

— Не можна було, сину, швидче, ніяк не можно. Французи хитрі і з ними важко вмовлятися. Хотілося яко мога більш од їх викрутити, а своїм яко мога менч поступатися. От через те й довго... Ну, а тут що нсвого чувати? Ти просто з Бродів?

— Ні, додому заїздив.

— А дома ж як? Усі дужі?

— А що їм станеться,—дужі всі,—одказав Тиміш.—От у Бrolах теж єсть новина: пан коронний гетьман помер.

Богдана ця звістка дуже вразила. Він аж наче не поняв віри і спитав;

— Як ти сказав? Хто помер? Гетьман коронний?

— Та гетьман же,—відказав Тиміш.
 — Та він же недавнечко одружився!
 — Ну, то що? Одружився і такий був веселий
 та ласкавий, а тоді раптом помер.

Богдан подумав трохи і сказав:

— Це, сину, кепсько, дуже кепсько! Без його її
 нам погіршає.

— Тепер підстарбста Чаплинський усім по-
 рядкує.

— Ех, кепсько це!—сердито промовив Богдан.—
 Треба швидче до нового старости, заїхати, повін-
 шувати. Де він тепер?

— Тут, у Варшаві. Я з ним сюди приїхав. Як
 ви сказали, так я й зробив: довчився в академії
 і приїхав сюди вам назустріч.

— Чув, чув про твоє вчиття! Пан ректор не
 раз мені скаржився на тебе,—докірливо сказав
 Богдан.—Де шкоду яку роблять, то там ти пер-
 ший приїзд даш, а до науки мало не останній.
 Не гаразд, сину, так робити, не по моєму це. Я
 колись добре до науки брався, то за те й тепер
 од людей пошану маю.

Тимошеві стало ніяково.

— Ніяк не можна, тату, без того прожити. Як
 би ж ми сами не здобували собі їсти, поживляю-
 чися в сидух, та й в інших людей, то не раз го-
 лодні сиділи б. Академія вбога, їсти дають мало,
 а вчитися треба. А як його вчитися голодному?

Богдан махнув рукою і сказав:

— Ну, хай йому! Що минуло, того вже не
 вернеш. Тепер уже не до науки. Ішо чути в Вар-
 шаві? Нáшо король козаків скликає?

— Усяко говорять, а певного ніхто нічого не
 знає. Кажуть, що думає турків воювати.

— Та-ак!..—з протягом сказав Богдан.—А хто
 з полковників приїхав?

— Нестеренко, Барабаш, Ілляш.

— Недобре, що Іллящ тут. Хто його витяг?

— А хто ж, як не покійний гетьман коронний. Він же з ним дуже носився.

— А хиба небіжчик гетьман коронний теж хотів, щоб була війна з Турками?

— Авже ж! Він та пан канцлер коронний, та італійці.

— Які італійці?

— А ви хиба не чули? — спитав здивований Тиміш. — Усе ж пішло з венеційського посла, а допомога йому писарь молодої королеви. Це все з їх.

— Хм! треба про це все добре поміркувати! — промовив Богдан. — Треба сьогодня ж побачитися з паном коронним канцлером.

— Пан канцлер тепер дуже заклопотаний, — сказав Тиміш. — Він оддає дочку.

— За кого?

— За молодого Калиновського.

— Оттакої! — сказав здивований Богдан. — То це тепер Калиновський польного гетманства доскочить! Треба й до його піти. Ну, а як інше панство, — прихильне до війни?

— Ще ніхто нічого до пуття не знає. А пан канцлер з своїми італійцями як в'юн в'ється.

— А коли ніхто нічого не знає, то як же ти знаєш? — спитав здивований Богдан.

— Бо я не пан, а козак. А козаки знають і те, чого панам знати не треба. З польним гетманом уже вмовилися, і листи вже готові, тільки печаті поприкладати.

— Ну, то статися того не може, щоб хто з панів не знав, — сказав Богдан.

— Учора я чув, що великий канцлер литовський таки пронюхав і їде сюди.

— А ще хто тут є?

— Та мало не всі поз'їздилися: і Радзивили, і Сапіги, і Любомирські, і Вишневецькі, і Опалинські,

і Калиновський; а пан Потоцький цими днями приїде.

— А весілля ж коли?

— Тижднів через два.

Тут Богдан із сином під'їхали до палацу коронного канцлера, де Богдан думав пробувати. Канцлер, довідавшися, що приїхав Богдан, дав йому трохи спочити, а потім прислав по його свого слугу. Богдан швиденько вмився, вбрався і пішов до канцлера.

Пан канцлер Оссолинський не походив з стародавнього панства, то не можучи порівнятися з тим панством своїм родом, хотів переважити його хоч великими роскошами. А роскоші справді були великі. Богдан сказав слузі, що його проводити не треба і сміло та впевнено пішов довгим рядом роскішних світлиць, залюбки дивлючися на знайомі йому чудові мармурові та бронзові статуй та на малювання, переважно італійських мальярів, що закрашало великі залі. Дійшовши до канцлерового кабінету, він постукав у двері.

— Прошу! — озвався канцлер.

Богдан одчинив двері і ввійшов у невелику світлицю. По під усіма стінами стояли шахви з книжками, а посередині стіл. За столом сидів канцлер. Привітавшися, канцлер попрохав Богдана сісти, і почалася розмова про цікаві обом справи. Говорили годин зо дві; наприкінці канцлер сказав:

— Сподіваюся, що пан сотник житиме в моїй господі і не цуратиметься моого хліба-соли. Цими днями буде авдієнція у короля, і я прохав би пана сотника з товариством діждатися, чим кінчиться справа. Нам тяжко приходиться, бо ще треба прихилити на свій бік панство; а тепер оце матимем до того гарну нагоду, бо з усії Речі Посполитої з'їдеться панство на весілля до моєї дочки Ursuli, що йде за пана Самійла Калиновського.

— Дозволяю собі повіншувати пана коронного канцлера з семейовим святом і широко подякувати за ласку до мене,—сказав, низько вклоняючися, Богдан.—Але я тут не сам, бо назустріч мені виїхав мій син Тиміш.

— А! це той заваятий запорожець! сказав Оссолинський, усміхаючись.—То хай і він живе тут, побуде серед панства це йому на користь буде.

— Не смію не слухатися пана канцлера,—сказав Богдан і знову вклонився.—Але мушу сказати, що мій син тільки з академії, серед великопанського товариства не бував, то чи не буде він небажаним гостем у господі в пана канцлера?

— Дарма!—сказав канцлер ласково.—Потріться трохи серед нашого товариства, то й навчиться всього. Прошу пана сотника з сином сьогодні до нас на обід. А дочка моя скоро зробить з панового сотникового сина справжнього панича.

Богдан ще раз подякував і, пощирівши очі, пішов од канцлера. А канцлер пішов до жінки та до дочки і сказав, що сьогодні буде в їх за обідом запорожець.

— Як то—запорожець?—злякано спитала пані канцлерова.

— А так, ясновельможна пані, справжнісінський запорожець, такий що ледві на ноги зіп'явся, то вже й почав битися з татарами, а до того ще й бурсак, що грабував кожного, не даючи нікому спуску,—казав канцлер жінці, ледві стримуючи себе, щоб не сміялися з її переляку

— Пан Юрій завше щось неподобне вигадає!—сердито сказала пані.

Панові канцлерові аж губи тримтіли з схованого сміху, але він сказав поважно:

— Я прошу і пані канцлерову, і панну Урсулу дуже гречно поводитися і з бурсаком, і з його батьком, бо вони обое дуже мені потрібні.

— І на що це панові Юрієві здались оті запорожці? Досить з мене вже й того, що мусила двічі їздити до тієї ненавидної пані Радзивилової, приймаю в себе отих огидних Вишневецьких, що величаються тим, що вони родичі з Миншками. А тепер ще якісь запорожці на мою голову!

Канцлер розгнівався і сказав сердито:

— Пані зробить так, як я кажу. У мене сьогодні обідає сотник Богдан Хмельницький з сином Тимошем, а з цим сотником сам, найясніший король поводиться гречно й ласково.

І він вийшов, сердито грюкнувши дверима. Тоді Урсула напалася на матір.

— От ви завсігди такого наробите! Заведетеся за дурницю і розгніваете батька. А я обіцяла панові Самійлові попрохати сьогодні батька за пана Мартина. Як же я тепер приступлюся до батька, коли ви розгнівали його?

Пані вкрай перелякалася. Вона дуже любила дочку і боялася її гніва.

— Та я ж нічого, дитинко! Я ж тільки так! Я буду гречна з тими запорожцями!..—примілялася вона до дочки.

— А вже ж будете гречні!—сердито бубоніла дочка.—Я дуже добре розумію, через віщо батько піддбюється до запорожців! Найясніший король не гірший за нас, а й то ласково вітає їх у себе.

— А оті огидні молдавки теж обідатимуть сьогодні в нас?—спитала пані.

— Авже ж! ми ж удвох їздили їх кликати,—відказала дочка.—Пані Радзівілова спершу не хотіла, але я вблагала її приїхати з сестрою. Хиба ви вже забули?

Пані канцлерова тяжко зітхнула. Не було рятунку, треба було гречно вітати нелюбих гостей.

П. Нова зустріч.

У невеличкій світлиці, сумежній з їдальнєю, зійшлося з двадцятого гостей, запрощених на обід до пана канцлера. Тут вони дожидали, поки він із сем'ю вийде з своїх покоїв. Увійшов у світлицю і пан сотник Богдан із Тимошем. Тиміш почув себе ніяково серед близкучого панства і через те він аж зрадів, як побачив князенка Дмитра Вишневецького, підійшов до його і, вітаючися, простяг руку. Дмитро хоч і збентежився, але вдав, що не бачить тії руки, кивнув головою і погордливо одвернувся.

— Хто це? — спитали пани.

— Не знаю! — збрехав Дмитро. — Козак якийсь.

— Але ж він здається знає князя? — сказав молодий Калиновський, що не любив Дмитра за його високодумство і тепер помітив, що той збентежився, побачивши Тимона. — Він, здається, простяг князеві руку?

— Може він мене де й бачив: ці хлопи страшенні нахаби! Дивуюся панові канцлерові, з якої речі він запросив до себе цих козаків!..

У цю хвилину в світлицю ввійшов князь Януш Радзивіл, що був жонатий з старшою дочкою молдавського господаря, чи князя Василя Лупула. Вітаючися з гостями, він привітався й з Богданом.

— Пан гетьман знає цього сотника? — питалося панство в Радзивила.

— Еге, це Богдан Хмельницький, — він оце свіжо приїхав з Парижу. А то з ним мабуть його син.

— А як ся має яновельможна пані княгиня? — спитав хтоса у Радзивила.

Той уклонився й відказав:

— Дякую; дружина моя вже зовсім видужала; вона тепер у пані канцлерової разом із своєю сестрою, що оце приїхала до нас.

Дмитро Вишневецький, почувши це, почервонів і спітав:

— Домна Локсандра в Варшаві? А вона ж як ся має?

— О, вона цвіте, як троянда і ласкова, як ясний день божий!—одказав князь Януш, скоса поглядаючи на Вишневецького.

В цю мить одчинилися двері, і в свілицю вступив пан канцлер, ведучи княгиню Радзивилову та її сестру, молдавську княжну, Локсандру. За ними йшла пані канцлерова з дочкою і ще кільки паній. Княгиня Радзивилова ще недавно приїхала в Варшаву і мало кого знала з польської молоді, та й її ще мало хто бачив. Вона була така велична, що молодь, вітаючися, тільки пізько вклонялася їй, не насмілюючися поцілувати в руку.

Її сестра, княжна Локсандра, вразила всіх своєю красою. Вона була висока, струнка і гнучка, як молода тополька; червоні уста весело всміхалися; в товсту косу, молдавським звичаєм, пов'плітано було квітки та червінці; вбрання на їй теж було молдавське: рясно вищивана сорочка, синя спідниця, попередник з золотими торочками і злотом гаптовані сап'янці з переплутами.

Дмитро Вишневецький не спускав з Локсандри очей і повертає за нею голову, як соняшник за сонцем.

Канцлер познайомив з обома молдавками всіх своїх гостей. Тимошеві здалося, що він ніколи ще не бачив такої вродливої дівчини і він сказав стиха батькові:

— Ой, тату, яка ж гарна дівчина! За таку і вмерти не шкода. З яких вона?

— Та дівчина, сину, нам не рівня, бо вона дочка господареві молдавському Лупулові.

Тиміш зітхнув і замовк.

Старий поважний доморядець канцлерів по-

казував гостям, кому де сідати. Тимоша він посадив посередині між панною Урсулою і княжною Локсандрою. Опинившися за столом серед двох дівчат, Тиміш страшно збентежився і не зміг, про що ж із ними говорити. Жвава панна Урсула, побачивши його прикре становище, перша почала розмову:

— Пан Тиміш уже, здається, був на Запоріжжі? Вже й з татарами бився? — спитала вона.

— Еге, — ледві вимовив Тиміш. Урсули він боявся ще дужче, ніж Локсандри, бо почував, що вона нишком глузує з його.

Локсандра несміливо глянула на Тимоша і сказала:

— Я страх як боюся татар: вони часто набігають на наш край і палють оселі, а людей убивають та калічать. Пан ще такий молодий, — невже він уже бився з татарами?

Ніжний, ласкавий голос Локсандрии одразу заспокоїв Тимоша. Він насмілився глянути на неї і побачив у її очіх стільки добrosti, стільки ласкавости, що відразу заспокоївся і почав оповідати про війну з буджаками. Говорив він так гарно, що й панна Урсула почала уважно слухати. Локсандра росчервонілася і з великою цікавістю слухала Тимошевого оповідання; їй уявлявся степ безмежний, військо, баталія, звитяжство... Кров воїовитих предків озвалася в дівчині...

— Ох, як же гарно!.. — сказала вона.

— А пан Тиміш гарно їздить верхи? — спитала Урсула.

— Не знаю, — сказав Тиміш несміливо, — з малку я звик їздити верхи, а чи гарно їздю — того не знаю.

— Я чув, що пан Тиміш дуже гарний їздець, — устряв у роамову пан Самійло, наречений панни Урсули. — Кажуть, що пан, не спиняючи коня,

може підняти з землі найдрібнішу річ, наприклад, червінця.

— Так це ж зовсім не мудра річ! — одказав Тиміш.

Дмитро Вишневецький ні втерпів і собі встрав у розмову:

— Я радив би не дуже няти віри козакам, як воно оповідають про свої подвиги, бо ті подвиги тільки й єсть на їх хлопських язиках, а на ділі їх нема. Де тепер усі їх герої? Де Павлюк? Де Гуня? Де Скидан? Де Остряниця? Хто втік і став холопом московському цареві, а хто не втік заробленої кари і рішився життя.

Щось затремтіло Тимошеві в грудях. Він пильно глянув на Дмитра і спокійно сказав:

— Князеві Дмитрові не личить так говорити про хлопів, бо за те, що він може тут сидіти, повинен він дякувати великородності деяких хлопів; та, здається, й силою він з хлопами спитував мірятися.

Князь Дмитро ніяк не сподівався такої одсічі. Зухвалий хлоп нагадав йому про те, про що він не любив згадувати й на самоті. Він почервонів, потім зблід і процідив крізь зуби:

— Ну, ми з тобою порахуємося!..

— По обіді ми попросимо пана канцлера дозволити нам показати, хто як уміє їздити, а ласкаві панни дадуть надгороду найкращому їздцеві, — сказав пан Самійло.

— Ах, як це буде чудово! — скрикнула панна Урсула; — тільки за-для цього ми поїдемо на наш хутір. Правда ж, домно Локсандро, це буде чудово? Хоч ви й не побачите в нас такої роскішної природи, як у своїй Молдаві, але все ж ясне сонечко, теплое повітря, зелена травиця, черешні в цвіту, троянди, — це краще за ою душну світлицю.

Локсандра згодилася, що справді це буде гарно,

III. Переможець.

По обіді панна Урсула попрохала в батька дозволу поїхати на хутір. Пан канцлер був задоволений з неї, що така привітна була до козаків та до княжни Локсандри і дозволив їхати, але сам їхати зрікся, сказав, що має дома нагальні справи.

Почали збиратися їхати; шафареві звелено послати на хутір вечерю. Панна Урсула взяла під руку Локсандру підійшла до Тимопія і сказала ласково:

— Пан Хмельницький запевне не зречеться поїхати з ними: ми сподіваємося побачити, який з його їздець.

Тиміш хотів був зректися, але вродлива княжна глянула на його, і він мовчки кивнув головою, що згожується їхати.

Молодь швидко зібралася і, весело розмовляючи та жартуючи, вийшла з палацу. За-для жіноцтва вже стояли коло палацу запряжені повози, а за-для мужчин—посідлані коні. За годину приїхали на хутір і пішли на зелену лучку, а слуги заходилися подавати гостям садовину, цукерки і всякі інші ласощі.

Княжна Локсандра сіла на широких сходах угорі, а Тиміш сів трохи нижче і вони залюбки розмовляли вдвох. Локсандра оповідала про Молдаву, про ліси, в яких росте сила всякого овощу, про родючі ниви, про молдавські звичаї, про народні свята.

— Під час посухи,—оповідала вона,—наші селяне беруть маленьку дівчинку, надівають на неї сорочку сплетену з листя та з трави і тоді водять її скрізь полями і співають пісню Папалузі...

— А що ж то за Папалуга?—спитав Тиміш.

— Не знаю, мабуть то такий бог, що порядкує

дощем... А під час жнив, — оповідала далі Локсандра. — вибирають найкращу дівчину і вбірають її за Драгайку, се б то за богиню врожаю: на голову їй надівають вінок із колосків, у руки дають ключі від клунь та від коморь і з співами та з танцями водять по сусідніх селах. А як народиться дитина, то моляться урбителям...

— А що ж то воно — урбителі? — спитав Тиміш.

— То такі богині, що можуть наділити нарожденного гарною вдачею або негарною, можуть зробити його щасливим або нещасливим.

Тиміш усміхнувся радісно і сказав:

— Мабуть як княжна на світ народилася, то батько й мати іциро молились урбителям, через те її вийшла княжна така вродлива та щаслива.

— Ні, — сказала Локсандра зітхнувши, — я зовсім не щаслива. Сестра моя щаслива, а мені циганка давно вже сказала, що моя доля нещаслива.

Сказавши це, вона встала і зійшла з Тимішем широкими сходами вниз.

— На герць! на герць! — гукнув пан Самійло. — Зараз усе впорядкуємо.

Панії посідали в високій альтані, що стояла в кінці саду, а молоді юнаки, що мали навипередки бігти кіньми, скочили на коней і стали на шляху. Шлях спершу простягся рівний, як одрізаний, а там завертав убік; на завороті вкопано стовпа, щоб зазначити, доки бігти.

Тиміш, князь Дмитро, пан Самійло і ще двоє шляхтичів були в другій лаві: в передній лаві було п'ятеро шляхтичів. Спершу рушила передня лава і двоє шляхтичів разом добігли до стовпа. Раніше було вмовлено, що їздці з першої і з другої лави, які найшвидче добіжать до стовпа потім знову бігтимуть усі разом до того ж таки стовпа.

Ось подано знову гасло, і друга лава побігла

шляхом. Ще й чверти шляху не пробігли, а вже Дмитро й Тиміш далеко попередили трьох своїх товаришів. Тиміш дратував князя Дмитра: то він попускав йому випередити себе, то раптом сам попережав його і, ставши на стременах, крутився конем на одному місці, дожидаючи князя, що тис коня острогами, силкуючися наздогнати козака.

Княжна Локсандра червоніла з радощів. Їй не раз доводилося в Молдаві бувати на таких герцях, але ніколи ще не доводилось бачити такого гарного їздця, як Тиміш; здавалося, що їздець з конем змовились дратувати свого супротивника. І яким же мізерним здавався Локсандрі отой супротивник, мізерний-пташок, що даремно силкувався наздогнати степового орла... А Тиміш наприкінці як блискавка проскочив перед Дмитровим конем, пробіг аж за стовп, круто повернув назад і став біля стовпа, дожидаючи князя, що, розлютований, остався геть позаду. Молодь з'їхалася до Тимоша і всі підсміювалися з князя.

Втретє вже не довелося бігти бо й без того всі признали, що Тиміш повершив усіх їздців. Тиміш під'їхав до альтани і скинув шапку. Панна Урсула, яко господиня, повинна була дати надгороду переможцеві; але вона з звичайності попрекала зробити це княжну Локсандру. Та збентежилася.

— Як же я маю надгородити? — спітала вона. — Я ж не знаю ваших звичаїв.

— Дайте йому щось на спомин, — сказала панна Урсула.

Княжна Локсандра глянула на Тимоша, виняла троянду в себе з коси і пришипила йому до жупану.

Князь Дмитро аж позеленів із захрощів і міцно стиснув шаблюку.

рогів, поруйнуємо країну і примусимо замирити з нами.

— А я б не радив ясновельможному князеві так госстро ставити справу,—сказав логофет.—Турції може це не сподобатися, та й трансильванський князь не промине нагоди, щоб настренчити проти нас султана.

— Не я перший почав,—одказав господарь.—Матвій поставив своє військо на моїй межі під приводом отого катюги Радула. Не сидіти ж мені склавши руки і яє дожидати, поки він прийде та скине мене з князювання. Я вже все обміркував, і ти, Стефане, не відмовляй мене,—сказав він зважливо.—Досить уже я терпів од їх, тепер хочу заплатити за все.

Господарь устав. Логофет Стефан Гурдуц низько вклонився йому й вийшов с кабінету; а князь теж пішов до своєї жінки.

У господарші сиділа жінка логофетова. Вона була родом з Мультанської землі, з дуже великого роду. Привітаєчися з нею, князь Василь сів до столу, на якому стояли всякі ласощі. Гістя заважала йому, бо він такій не любив її, а тепер до того ще хотів поговорити з жінкою про справи, бо вона була розумна людина і він завсігди радився з нею. Прийшовши та зараз же й піти з хати було ніяково і господарь мовчки слухав розмови двох жінок. Нарешті логофетова жінка не втерпіла і спитала:

— Найясніший господарю, чи правда, що прибули до нас козаки й татари? Я про це почула, ідучи в палац.

— Еге, приїхали,—відказав господарь.

— Найясніший господарь приймає їх до себе у військо?—допитувалась настирна гістя.

Господарь росердився і сказав гостро:

— Гадаю, що військові справи—не жіноча річ.

Горда пані зблідла і сказавши:

— Прошу вибачення у ясновельможного господаря,—попрощалась і пішла.

— І нащо ти її образив?—докірливо сказала господарша.—Ти ж знаєш, які мультанці мстиві. А в цій багато родичів коло князя Матвія, то завсігди можуть допомогти їй помститися!

— І що вона може нам зробити?—сказав господарь.—Дурна та ще й гризлива баба! Дивує мене, що Стефан, такий розумний чоловік, не знайшов собі кращої жінки. Привіз таке золото аж із мультанської землі,—не стало йому тут пущаших молдавок.

— А ти не дуже йми віри Стефанові—зауважила господарша.—От побачиш, що при першій же нагоді він перекинеться до Басараби; не забувай, що його сестра в-перших—жінка Радулова.

Князь Василь похитав головою і сказав:

— Хай там собі баби плетуть пльотки та вигадують вигадки,—яке нам діло до їх? А Стефан занадто розумний, щоб перекинувся до Матвія, бо йому й тут добре.

— А хто вгадає, які він собі заміри має,—сказала господарша.

— Ну, це побачимо,—відказав господарь і, трохи помовчавши, додав:—Я прийшов тобі сказати, що прибули козаки з татарами. Я хочу послати їх проти Радула: вони поб'ють його. З військом гетьман прислав свого сина.

— Це той лицарь, що за його Локсандря так багато оповідала?—цікаво спитала господарша.

— А хиба Локсандря його знає?—спитав здивований господарь.

— Авже ж знає,—вона бачила його в Варшаві.

Василь насупив брови і сказав невдоволено:

— Не люблю я отих польських звичаїв. Побувавши Локсандря в Варшаві, якась заналто смі-

ліва стала і дуже вільно поводиться з молодими хлопцями. Ти їй замісь замісце матері, то скажи їй, що це мое діло—знайти їй чоловіка.

Я ж їй не рідна мати,—стиха відказала господарша.

— Ну то що? Скажи їй, що я бажаю щоб вона прискромила себе і поводилася так, як вимагають нації звичаї.

Логофетова жінка, вернувшись додому страшенно лута, пішла просто до чоловіка.

— Що тобі сталося? —спитав Стефан, глянувши на розлютовану жінку.

Вона почала, ледві вимовляючи слова:

Цього не можна довше терпіти! Цей тиран думає, що має право поводитися з нами, як із своїми слугами, як із рабами!..

— Та що сталося? —спитав стурбований Стефан.

Жінка росповіла, що сталося, тоді він зітхнув з полегкістю і сказав спокійно:

— Ну, а я думав, що там уже хто-й-зна ї що сталося! Оце тобі наука: у друге обачніша будеш.

Оттакої!—скрикнула жінка.—Та ви, бояре, повинні вже давно скрутити голову отому катюзі. Пупулові!

— Катюзі!—глузливо відказав Стефан.—А він думає, що він великий благодар своєму народові. А про Радула каже, що той катюга.

— Та яка ж між ними ріжниця, хотіла б я знати?—скрикнула жінка.—Радул наймає душогубів, щоб нишком убивали його ворогів та викидали в річку; а цей, не криючися, настремлює на коляки тих, хто йому чимсь заважає... Радул набріхує своєму господареві на тих, кого йому треба знищити, винує їх у тому, про що вони ні сном, ні

духом не знають; а нашему Лупулові й цього не треба: він просто велить рубати голови тим, про кого думає, що вони йому вороги.

Логофет страшно перелякався і, озираючися навколо, загомонів тихесенько:

— Мовчи, жінко, а то щоб не здобулися ми лиха через твій язик. Тут і стіни можуть нас почути. Підожди, прийде той час, що й ми помстимося; але не треба поспішатися, треба все так обережно робити, щоб анічогісінько про нас не подумали

Пані логофетова більш нічого не сказала, а пішла в своїй покої і звеліла покликати циганку Заїру. Зараз же прийшла стара-стара циганка. Пані їй звеліла:

— Слухай мене, Заїро: зараз же зберися і йди до Радулової жінки. Скажи їй, щоб зараз же прислали до мене когось певного, та щоб і писати вмів. Та ще скажи, що приїхали до нас татари й козаки. Тільки не гайся, бо швидко треба!

Другого дня господар молдавський Василь Лупул давав авдієнцію Тимошеві. Приймав він Тимоша дуже врочисто, у великій авдієнц-залі, сидючи на високому троні; навколо стояв його почет. Привітавши з Тимошем і сказавши все, що годилося в таких випадках говорити, господар почав розмову про війну з Матвієм Басарабою. Він росповів Тимошеві про свої думки й заміри; вихвалив дуже козаків за вміння воюватися і нарешті прохав не гаяти часу і яко мага швидче прилучитися до його війська, що вже виступило в похід. Тиміш, вислухавши те все, дуже засмутився. Він сподівався, що господар покличе його до себе в гостину і він побачиться з Локсандрою; але господар говорив з ним хоч і дуже ввічливо, та все тільки про військові справи і очевидечки не мав ніякого заміру закликати Тимоша до себе і знайо-

мити з своєю сем'єю. А про те Тиміш не довго тим журився. Скоро його опанували думки про війну і він швидко зібрався в похід.

Серед панства, що було на авдіенції, було два поляки: Кутнарський та Доброшевський. Пан Доброшевський був ніби за писаря в пана Кутнарського; а пан Кутнарський був ухожий до князя Василя і порядкував його особистими справами. Він був веселий, дотепний на слово і через те господарша часто посылала по його, як господарь був сумний або сердитий і треба було його якось розважити. Кутнарський приходив, починав щось цікаве оповідати, прикладав усякі прикладки панам, що тут були, грав з господарем у шахи і так чи сяк, а таки звеселяв його.

Тепер, виходючи з авдіенц-зали, Кутнарський сказав стиха своєму приятелеві:

— А недобре це, пане Доброшевський! Як нац собі думає? Нашому господареві це зовсім не до шмиги.

— А не до шмиги, пане! —похмуро потакнув пан Доброшевський.—А що не до шмиги? —спітав він, помовчавши трохи.

— Ну й голова ж у пана! —погордливо озвався Кутнарський.—Хиба ж я не казав панові, що князь Дмитро Вишневецький не любить Хмельниценка? Хиба ж я не читав панові листа від князя, що він написав після пробування княжни Локсандрі в Варшаві?

— Читав, пане! —потакнув Доброшевський.

— Ну, то виходить...

Виходить... —сказав Доброшевський і спинився, не знаючи, що ж саме виходить.

— Виходить, що в панській голові курячий мозок, —сердито сказав Кутнарський.—Знаючи те, що ми знаємо, кожен зрозуміє, чого Хмельниценко суди приїхав. І ми з паном знаємо про це навіть

більше, ніж сам наш господарь. Ну, та я зроблю так, що й він знатиме все.

Того ж вечора пан Кутнарський, бувши в господаря і поглядаючи на княжну Локсандру, що сиділа тут і гаптувала щось шовком, завів розмову про козаків.

— Страшний народ оті козаки,—оповідав пан Кутнарський. — Козакові ні по чому вбити малу дитину, задавити стару жінку, зневажити молоду панну...

— Ну, то нам таких вояків і треба,—сказав усміхаючись князь Василь.

— А правда, що Хмельниченко дуже гарний їздець?—спітала господарша.—Локсандра оповідала, що він їздить краще за всіх високородних панів.

Князь Василь гостро глянув на дочку і спітав сердито:

— А де ж це княжна Локсандра навчилася знастися на тому?

Локсандра почервоніла і глянула на батька.

Як я була в пана коронного канцлера Оссолинського, то там на герці Тиміш Хмельницький повершив усіх,—сказала вона.

— Дуже жалкую, що пускав тебе в Польщу,—сердито сказав батько.

— А мені дуже хочеться побачити того Хмельницького. Ти ж запросиш його до нас?—сказала господарша чоловікові.

— Найясніша пані господарша даремно бажає бачити того неотесу козака, — похопився з своїм словом Кутнарський. — Козаки не знають ніякого звичаю. Вони не зугарні ні сісти, ні повернутися в господі в найяснішого господаря молдавського.

Локсандра гнівно глянула на його і сказала:

— Тиміш Хмельницький умів і сидіти, і звичайно поводитися за обідом у коронного канцлера. І

навіть зумів дати добру відповідь князеві Вишневецькому на його зухвалі речі.

Князь Василь аж отетерів з великого дива. Він мовчки стояв якийсь час у дочки за плечима; потім його рука важко лягла їй на плече і грізний голос залунав по хаті:

— Локсандро, ти не знаєш, що говориш! — скрикнув він.

Локсандра встала, мовчки подивилася батькові в вічі і, не озвавшися й словом, повагом вийшла з хати. Господарша пішла за нею.

Пан Кутнарський, всміхаючись під вусом, за любки дивився на те, що сталося і трохи згодом підійшов до князя Василя, що, схвильований, ходив сюди й туди по хаті, і сказав підлесливо:

— Маю дещо сказати найяснішому князеві...

Князь став перед ним і сказав:

— Говори, пане!

— Найясніший князь добре б зробив, як би віддав заміж княжну Локсандру. І я знаю одного високородного пана, що дуже щасливий був би сдружитися з нею.

— Хто ж то? — спітав похмуро князь.

— Князь Дмитро Корибут Вишневецький, потомок славних Миншків, небіж князя Яреми Вишневецького.

— Ну, про це ще треба подумати, — сказав князь. — Княжна ще молода, ще може знайдутися й високородніші женихи.

— Але все ж може найясніший князь дозволить князеві Вишневецькому заслати старостів до княжни Локсандри? — допомінався Кутнарський.

— Старости дівчині не ганьба... Якого ж на це дозволу треба? — ухиляючися од відповіді, сказав князь.

Прийшовши пан Кутнарський додому, заходився будити пана Доброшевського:

— Уставай, пане! Чуєш? Уставай! Пильне діло маю!—кричав він Йому в самісіньке вухо.

— Діло? Діло не втече!—крізь сон бубонів пан Дорошевський і знову спав.

Тоді пан Кутнарський ухопив кухоль холодної води і линув на пана Дорошевського. Той схопився і скрикнув:

— Пан завсігди дозволяє собі негарно жартувати! З того людина застудитися може! І на що будити людину серед ночі, коли всі добрі люди сплять?

— Ну, годі плести дурниці!—спинив Його Кутнарський.—Бери папер та чорнило та й пиши!

— Мені ж хоч передягтися в сухе треба!—відкарав Дорошевський.

— Ну, гаразд! Передягайся, та швидче!

Незабаром вони вже сиділи вдвох за столом і писали листа до князя Дмитра Вишневецького.

V. Сватання.

Тиміш дуже гарно виконав те, що було йому загадано. Як орел налетів він на Радулове військо, побив Його, перейшов Мультанське князівство, руйнуючи все і нарешті замірив так, що з того замирення виходила дуже велика користь князеві Василеві Лупулові.

Вернувшись з війни в Ясси, він нівен був, що вже тепер нарешті князь Василь запросить його в гостину до своєї сем'ї. Але князь хоч і зустрів його з великою шанобою, надарував йому багато всяких подарунків, а до себе не запрохав.

А тим часом гетьман Богдан Хмельницький прислав синові листа, наказуючи сватати княжну Локсандро.

Княжна Локсандра вже кільки день не бачила батька. Вона сама собі сумувала в своїх двох світличках... Нарешті долинули її до неї чутки про

Тимошеве звичяжство. Тоді вона повеселішла. Вона сподівалася, що ось скоро вже побачить молодого козака, бо ж звичай вимагав того, щоб князь на пошану йому зробив бенкет і познайомив його з своєю сем'єю. Князь Василь дуже добре знав, що так він мусить зробити, але ж йому дуже клопотало голову те, що тоді Локсандра так обставала за Тимоша. „Хто те знає, що вона собі думав. Хиба вгадаєш, що в дівчини на думці?“ — думалося йому.

І він усе міркував, як тут викрутитися.

Нарешті прирозумів. На пошану Тимошеві впорядкувати полювання в лісі, а тоді там же бенкет, а Локсандра хай сидить дома... Під час полювання не дуже й помітно буде, що її нема, та й можна сказати, що вона занедужала. Зрадівши з своєї вигадки, він визначив день за-для полювання, запросив на його Тимоша і сказав про це жінці, додавши похмуро:

— Жінкам на полюванні нема чого робити, то ти й Локсандра не пойдете з нами, зостанеться дома.

Але тут сталося таке, чого він ніяк не сподівався. Господарша, що не любила змагатись і звичайно ладна була поступитися, цього разу уперлась.

— Я хочу бачити лицаря-козака, що здобув славу нашему військові! — сказала вона. — Я хочу сама подякувати йому. Ми не рабині і не злочинниці; ми нічим не заробили тієї ганьби, щоб нас замикано в хаті.

— Та що ж ви робите на полюванні? — умовляв її господар. — Та й небезпечно там: ведмідь несподівано може з'явитися...

— Ведмеді отут у палаці сидять та давлють нас своїми лапами, — сердито відказала господарша. — Кажу тобі, Василю, що я хочу бути на полюванні і буду. Ти не важся замикати мене в хаті!

— Та їдь уже,—згодився князь, бо побачив, що по його однак не буде.—А Локсандра хай дома сидить, бо вже їй нема чого бачитися з козаком.

— І Локсандра поїде!—не поступалася господарша.—Чого їй дома сидіти? Буде вже іт того, що за ніщо нагрімав на бідну дівчину. Чим вона перед тобою провинила? Нічого негарного дівчинка не зробила, і нема чого її замикати.

Князь махнув рукою і сказав:

— Роби, як знаєш!

Як розійшлася чутка про полювання і про те, що й господарша з Локсандрою будуть на юому, то й інші жінки почали прохати своїх чоловіків дозволити їй їм їхати. Мусили й ті дозволити.

Через кільки день усе було впорядковано як треба і в визначений час князь із своєю сем'єю та з пишно повбіраними гостями рушили на полювання. Князь Василь таки не зробив того, що вимагав звичай: не підвів Тимоша до своєї сем'ї, і через те засмученому козакові довелося тільки здалека дивитися на Локсандру.

Селянам з кількох сусідніх сіл звелено було обстутити великий ліс, у якому мало відбутися полювання. Поміж ними стояли псарі з хортами і тенетники з тенетами. Мисливі поставали на возлісці та біля лощини, бо туди малося гнати звіра.

Господарша, княжна Локсандра та інші панії стояли оддалік, а круг їх стояли трабанти, щоб боронити їх од усякої пригоди.

Загули рогі. Селянє з вилами та з кілками, вигукуючи, посунули в ліс; тенетники пороспинали тенета; собаки гавкали і рвалися бігти, але їх мали' пустити пізніше, на великого звіра.

Ось вихопився з лісу переляканій заєць, за ним другий; за зайцями вибігло два лиси, а за ними молодий лось прудко подався куди видно, кидаячи копитами пухкий сніг. Мисливі не витри-

мали: перший кинувся за лосем князь Василь: за ним кинулись і інші. І вже ніхто не думав про те, щоб робити так, як раніше було вмовлено: кожен скакав, куди йому хотілося.

Господарша з Локсандрою теж поскакали в ліс: а на їх дивлючись, поскакали й інші панії. Локсандрі любо було бігти прудким конем. Вона сміялась весело, як на неї падав з гілок м'який сніг, або як кінь її загрузав по коліна в сніг, чи перестрибував через повалені дерева, або як вітер злітав на шпиль. Локсандра далеко випередила мачуха: озирнувшись, вона побачила, що їде сама, а поблизу немає нікогісінько. Дівчина спинила коня і поїхала помалу. Ось вийшла на прогайльовину. Так гарно там було, що дівчина спинила коня і дивилася навколо. Раптом просто неї за товстим старезним дубом заворушилося щось темне, велике. Кінь Локсандрин захріп і кинувся убік. І в ту ж мить величезний ведмідь вийшов з-за дуба, зіп'явся на задні ноги і грізно зарів...

Локсандра не була лякливі, бо зросла серед цих диких пущ лісових, але побачивши розязвану ведмедеву пащу з страшними зубами, зблідла з переляку і сіпнула коня, щоб повернути й тікати від страшилда. Та кінь наче вріс у землю: він пірхав і тримтів, але не рушив з місця, хоч як Локсандра сіпала за поводі. А тим часом страшний звір, люто ревучи, наближався до дівчини, не спускаючи з неї очей. Уже він проїшов більш як половину дороги від дуба до Локсандри, уже Локсандра прощалася з цим світом: коли це почулася тупотнява і на прогайльовину вийшов їздець. Локсандра почула, що зомліває і вже не змогла пізнати їздця. Але їздець її пізнав.

— Локсандра! — скрикнув він і в одну мить зміркував, що треба робити. Він скочив з коня, вихо-

пів ніж з-за пасу і пішов назустріч ведмедеві, пильно дивлючися йому в вічі. Ведмедя очевидчики турбував пильний Тимошів погляд, та все ж він не повертає назад, а йшов просто на козака. Не дійшовши ступнів зо три, ведмідь простяг до Тимоша свої страшні передні лапи. Тиміш стрибнув набік і, перше ніж ведмідь устриг повернутися до його, він зручно пригнувся і роспоров ножем ведмедеві живіт. Ведмідь грімнувся на землю, а Тиміш, навіть не глянувши на його, побіг до Локсандри. Він тихесенько зняв її з коня і держучи, як дитину, на руках, почав терти її снігом виски. Локсандра росплющила очі і глянула.

— Пан Тиміш! — скрикнула вона здивована.

— Не бійся, княжно! — сказав Тиміш, становлючи її додолу. — Глянь! Тепер уже він тобі нічого не зробить! — і він показав на величезного ведмедя, що лежав, простягши на снігу.

Локсандра несамохіть здрігнулася і сказала:

— Який величезний! А пан Тиміш його вбив! Який же пан сміливий та дужий! Наче лицаръ казки! Я дивуюся... — Вона не доказала і почervоніла.

Тим часом стало чути кінську тупотняву і на прогайльовину виїхали господарь із господаршею та їх почет. Господарь побачив дочку і скрикнув:

— Локсандро! ми тебе по всьому лісі шукаємо! Чого ти в цю пушу заїхала?.. А то що? — скрикнув переляканій князь, побачивши вбитого ведмедя і Тимоша біля його.

— Отой ведмідь розірвав би мене, як би не пан Тиміш! — сказала Локсандра.

Всі повставали з коней, обглядали ведмедя і дивувалися з Тимошевої відваги, що він насмілився із самим тільки ножем мірятися силою з таким страшицлом. Князь Василь не вихваляв Тимоша, тільки холодно подякував йому; а самого його тим

часом обнімала злість і він думав: „Уже мені оті лицарі непрохані! А все через жінчини примхи!“

З полюванням пощастило: вполювали багато всякого звіру: лисиць, вовків, зайців, вепрів. Ведмедів убито трох; найбільший і найстаріший був той, що вбив Тиміш.

На бенкеті в лісовому замку Тиміш вибрал зручний час, підійшов до князя Василя і сказав:

— Князю, я маю дещо тобі сказати.

Князь повів його в маленьку башточку, осяяну місячним сяєвом.

— У нас, князю, такий звичай,—почав Тиміш:— коли хлопець намислив сватати дівчину, то повинен заслати до неї і до батька-матері її старостів. Але я прошу тебе дозволити мені самому без старостів сказати, що маю на серці. Я люблю твою дочку, князю! Хоч я й не з великопанського роду, але батько мій могутній гетьман, сотні тисячів одважних козаків слухаються його. Як що ти віддаси за мене Локсандро, то моя зброя і зброя моого батька оборонять тебе від усіх твоїх ворогів.

Розгніваний князь ладен був би знищити зо світу зухвалого козака, але мусив стримати себе. Він лише зміркував непевність свого становища: козаки й татари тільки щедавнечко стали йому в великий пригоді, побивши його ворогів,—але що буде, як ображений Тиміш поведе все своє військо до побитого тепер Матвія Басараби і поверне свою зброю проти Молдави? Князь Василь страшно злякався, тільки подумавши про це і найласкавішим голосом одповів Тимошеві:

— Не можу й висловити, яку велику честь робить мені славетний лицарь сватаючи мою дочку. Але й дивуюся трохи, як пан Тиміш міг так швидко покохати її. Та вона ще й молода дуже, ще рано їй думати про заміжжя. Хай пан Тиміш

підожде ще рік чи два, і як що його почування не одмінюються, то може й моя дочка тоді схоче стати козачкою. У неї завсігди були якісь химерні бажання,—додав він уже сердито. Але зараз же схаменувся і почав знову вихваляти Тимоша та дякувати, що обрятував дочку.

VI. Батькове обрання.

Другого дні Тиміш одержав листа від батька. Батько наказував йому швидче їхати додому, бо знову заносилося на війну з ляхами. І додавав: „Сподіваюся, що ти привезеш до нас свою молоду дружину“. Та помилувся батько: не тільки не віз Тиміш із собою дружини, а навіть не міг і попрощатися з княжною Локсандрою, від'їжаючи. Тільки вже виїздючи з брами, як повернувся в останнє глянці на ту оселю, де вона жила, то побачив одчинене вікно і край його Локсандру бліду, заплакану... Вона махала Тимошеві хусточкою; а як він, знявши шапку, низько їй уклонився, то затушила обличчя руками і заплакала...

— Стривай, голубко!—подумав Тиміш. —Не дають тебе мені з доброї волі, то здобуду я тебе з зброєю в руках!

Князеві Василеві полекшало на серці, як нелюбий йому жених поїхав з його господи. Він покликав до себе пана Кутнарського і спітав:

— Чи пан Кутнарський листується з князем Дмитром Вишневецьким?

— Листуюся, з дозволу найяснішого пана господаря—відказав Кутнарський.

— То пан може написати князеві, що ми дозволяємо йому сватати дочку нашу, княжну Локсандр. Ну, і хай пан порадить князеві не баритися, бо єсть і другий жених, хоч і дуже нелюбий нам, але ж такий, що зможе присилувати нас oddati за його дочку.

-- Хмельниченко?—спитав пан Кутнарський.

— Еге,—відказав сердито князь Василь.—І де він узявся на мою голову?! Як би пан поміг мені одкараскатися від його, то я добре віддячивах за те.

— Точно виконаю наказ найяснішого князя—низько вклоняючись сказав Кутнарський.—Тільки насмілююся зауважити, що княжна може не забажає йти за князя Вишневецького.

— Княжна зробить так, як я їй звелю,—суворо сказав князь і попрощається з Кутнарським.

Панові Добропевському знову довелося писати листа до князя Дмитра. Листа одіслати доручено Янкелеві і так швидко його везено, що лист почередив Тимоша аж на три дні, хоч послано його було саме в той день, як і Тиміш виїхав. Одержані листа, Дмитро Вишневецький зараз же попрохав дозволу в свого дядька Яремі покинути військо і поїхати з невеликим почтом у Ясси до князя Василя. Ще Тиміш не приїхав додому, як Дмитро Вишневецький уже йшов у Ясси.

Тиміш приїхав пізно ввечері і зараз же пішов до батька. Богдан сидів і писав листи; багато йому доводилося листуватися про всякі важні справи. Він недавно увійшов у спілку з Турцією і одержав подарунок од султана: дорогу шаблю, гетьманську булаву і прapor. Клейноди ті лежали в його в світлиці і він залишки на їх поглядав.

— Здоров, синку!—весело привітав він Тимоша.—Ну як же тобі повелось?

— Погано, тату!—відказав Тиміш і росповів батькові про своє нещасливе сватання.

Богдан слухав синову оповідь і обличчя йому все хмуришало; нарешті він не витримав і скрикнув, стискаючи кулаки:

— Ах же він вражий син! Як лихо спіткало, то

зарах до гетьмана Богдана вдарився, щоб порятував. А як порятували його, то гетьмановим сином погордував! Та якого ж йому ще зятя треба? Слухай, сину: бачиш оті клейноди? То султан прислав, бо я з ним тепер у спілці. А з таким спільником не боюсь я нікого, не то що отого мізерного князька Василя. Ми йому доброго чосу дамо, а жінку тобі силоміць здобудемо. Завтра ж пошлю до його посланця, а тепер час спати, бо вже нерано.

Дмитро Вишневецький приїхав у Ясси, став у Янкеля в корчмі і послав його по пана Кутнарського. Той зараз прийшов.

— Маю честь повітати ясновельможного князя по щасливій подорожі! — сказав він, уклоняючись.— Господаръ наш нетерпляче дождає дорогого гостя, а молода княжна відивила свої ясні очі, жениха виглядаючи.

— Одержавши панські листи, я не дуже йму віри цим панським словам,—одмовив князь Дмитро.— Але це дарма, я все ж надіюсь здобути ласки в княжні Локсан드리, бо дівоче серце м'яке.

— ІЦиро бажаю, щоб так сталося,—сказав пан Кутнарський,—але мушу сказати, що в Локсандриному серці цілком панує Тиміш Хмельниценко.

Князь погордливо всміхнувся. Кутнарський додав:

— Дозволю собі сказати ясновельможному князеві ще одну новину: гетьман прислав посланця до князя Василя. Завтра він матиме авдіенцію в князя.

Князь Дмитро гордо підняв голову й сказав:

— Хай собі розсилає посланців! Ми з тими хлонами скоро впораємся! Бо вже князь Ярема чигає на їх із своїм крилатим військом.

Другого дні вранці, скінчивши всі справи в державній раді, князь Василь звелів покликати посланця від гетьмана Богдана Хмельницького. Всі радні бояре князеви зазирнулися, тільки логотет сидів спустивши очі і ні на кого не глянув. Ваявши великий лист з восковою печаттю, що висіла на шнуркові, князь зняв печать і почав читати листа. Гетьман Богдан писав, що довідавшися від сина свого Тимоша, що господар молдавський не схотів oddати за його свою дочку, він, гетьман, вважає, що господар зробив не по правді, бо Тиміш заробив собі молоду, обрятувавши Молдаву од ворогів. І через те гетьман прише старостів сватати княжну Локсандро за сина свого Тимоша. А коли господар не віддасть дочки, тоді гетьман знову прише старостів, але вже дуже багато, кільки тисячів.

Як господар, дочитавши листа, почав його складати, то руки йому тремтіли, а в очіх наче близькавка блискала.

— Чесні і вірні бояре наші! — сказав він. —Хоча це наша семіюва, а не державна справа, але я не посмів потайти її від вас, моїх помішників і порадників. Ви чули, що пише мені этой хвалько, гетьман Хмельницький? Не вже ж я повинен запастити свою рідну дитину тільки через те, що вона сподобалась його синові? Він погрожує помститися, як я не вволю його бажання; але невже ж не стане в нас сили оборонитися від козацької зграї?

Бояре мовчки зазиралися, ніхто не зважувався заговорити. Нарешті один сказав:

— А через віщо найясніший князь наш думає, що хоробрий лицар не вартий тієї надгорди, якої він просить? Тиміш Хмельниченко обрятував наш край, і ми всі вдячні йому за те. І всі ми його вподобали: таких відважних та благород-

них лицарів не густо є на світі. Ще насмілююся пригадати найяснішому князеві, що він же обрятував од смерти княжну Локсандр.

Тоді і губернатори Верхньої й Нижньої Молдави додали й своє слово:

— І ми насмілюємося подати до уваги найяснішому князеві, що краєві нашему було б великим нещастям, як би ті завзяті вояки, поруч з якими недавно ми одбивалися від ворогів наших, тепер прийшли до нас, яко вороги наші. Край наш знесилений, бо два роки був неврожай через посуху; а що виросло, те сарана поїла; помір на людей був великий. Як же ми зможемо воювати...

Розлютований князь не витримав і, не давши договорити, скрикнув:

— Бояре забули, що я господарь у Молдаві! Більш як десять років я працюю на добро її. Якийсь там неврожай чи сарана—то дурниця, як що порівняти до того, що придбала Молдава через мою працю!.. Я не дозволю, щоб сем'я моя зазнала безчестя, щоб її зневажено! Я примушую вас не дати честь моєї сем'ї комусь на поталу!..

Він устав і вийшов з хати. Засмучені бояре теж повставали з-за столу.

— Що ти думаєш про це все, Гергице?—спитав державний скарбник.

— Те, що і всі, — відказав логофет. Ми сами винні, бо як дати вовкові волю, то видавить він усю отару.

— І чого він так носиться з своєю дочкою?—сказав губернатор Верхньої Молдави, ховаючи свій клейнод—позолочувану патерію.—Ще хоч би рід його був стародавній; як би він походив од славетного Стефана, чи хоч од Могили. А то якийсь приблуда, що здобув собі господарський трон навіть не зброєю, а грішми. Чим тут вели-

чатися? І чим він родовитіший за Хмельницького?

— Це все правда! — сказав зітхаючи військовий отаман. — Бідна Молдава наша! Через тиранову примху знову поливатимуть її сини своєю кров'ю, знову запалують оселі дітей її...

— Однаке, панове бояре, зітханнями та слізми лихові не зарадимо! Треба вигадати щось мудріше, — озвався ще один.

— Я раджу досягти того, щоб господар віддав дочку за Хмельниченка! — зважливо сказав державний скарбник.

— Але як же цього досягти? — глувливо спітав логотет. — Хто з нас посміє тепер заговорити з ним про це? Я скажу про себе, що я не візьмусь...

Всі збентежились і мовчали почали виходити з хати.

VII. Сестри.

В князькому палаці в Яссах готувалися до інших бенкетів, якими князь Василь хотів пошанувати свою старшу дочку княгиню Радзивілову, що мала гостювати в батька кільки тижнів. Уже три дні її дожидали що хвилини, і пишний почет не виходив з палацу, бо князь хотів лише зустріти дочку.

Дмитро Вишневецький, що вже кільки тижнів жив у Яссах, став у князевій господі свою людину. Він щодня по кільки годин сидів на жіночій половині. Спершу Локсандра була дуже непривітна до його; але він поводився дуже обачно і не впяявляв до неї більшої пристильності, ніж до її мачухи та до всіх інших жінок і дівчат. Молодий освічений князь дуже добре вмів робити веселішим пурпурне, одноманітне палацове життя. Він дуже непогано грав на арфу і співав. Часто і Локсандра співала з ним, і їх молоді сві-

позаду серед вельможного панства. Князь Дмитро підїхав до повозу, скинув шапку і весело повітав княгиню. Вона дала йому поцілувати руку і посварилася пальцем.

— Князь занадто довго гостює в Яссах,—лукаво сказала вона.

— Що ж маю робити, княгине? — одказав він, глянувши на Локсандру.— Єсть тут таке, що тягне мене до себе.

Локсандра вдала, що не розуміє.

Вся процесія поїхала спершу до церкви, бо князь Василь хотів, щоб одправлено молебінь, а з церкви поїхали в палац.

Приїхавши, княгиня Радзивілова завзялася допомогти князеві Дмитрові висватати Локсандру. Про те, що Локсандру сватав Тиміш Хмельницький, вона нічого не знала. Коли це одного разу, як сестри сиділи в Локсандриній світлиці і княгиня з запалом оповідала про всякі бенкети та танці, в світлицю вбігла покоївка і сказала:

— Старости від пана Тимоша приїхали!

Княгиня аж з місця скочила від почувши і скривнула:

— Як то? зухвалий неотеса насмілюється тебе сватати?

Локсандра почервоніла, глянула на сестру і сказала:

— Ти його зовсім не знаєш! Нащо ж називаєш зухвалим і неотесою? Він—хоробрий лицарь, воював за нас і визволив наш край з лиха, а мене обрятував од неминучої смерті!

Княгиня не то здивувалась, а просто перелякалась, почувши такі речі. Проживши кільки років у Польщі, вона там навчилася гордувати ко-закам і навіть ненавидіти їх, бо казано було завсігди, що то неосвічені хлопи, що через їх стає.

ся все лихе й недобре. Не роздумувалася вона, чи то правда, чи ні, а просто вірила тому, що казано. І через те вона тепер і здивувалась, і злякалась.

— Ти стерялася, Локсандро! — нарешті сказала сестрі. — ІЦо ти говориш? Хиба можна так говорити про хлопа, про сина якогось сотника, що на якийсь час зробив сам себе гетьманом? Еге, на якийсь час! — додала з притиском, бо пани запевнені втихомирють і це повстання так сàме, як і попередні, а твоєму лицареві та його батькові зітнуть голови або почеплють обох на шибеницю.

— Слухай, сестро! — стиха, але зважливо сказала Локсандра. — Не я стерялась, а ти стратила розум через свої панські гордощі. А наш батько перед п'ятнадцятьма роками хиба не зробив сам себе господарем у Молдаві? Я багато про це міркувала і знаю, що його що-дня можуть скинути з господарювання і знову ми станемо такими, як і всі... Ох, як мені хочеться, щоб так і сталося! Тоді вже ніщо не перешкодило б мені одружитися з Тимошем!

Княгиня з жалем подивилася на Локсандру і сказала:

— Ой, бідна ж ти, сестро! Він запевне причарував тебе, бо в їх, кажуть, єсть такі чарівниці, що можуть поробити людині всяке лихо.

— Ніхто мені нічого не поробив, а сама я покохала його, бо він гарний, чесний, добрий; а відважний такий, що ніхто з ним не зрівняється.

Княгиня дивилася на сестру і не знала, що їй казати; нарешті взяла за руку, посадовила біля себе і сказала:

— Ну, гаразд! Хай уже він і такий, як ти кажеш: і чесний, і добрий, і відважний. Та чиличить же дочці господаря молдавського йти за простого козака? Іще хоч би він був гетьман; а то

уяви собі, що тобі доведеться жити в малій простій хатинці, працювати як простій селянці; може навіть мазатимеш чботи чоловікові дьогтем, а табаку запевне м'ятимеш. А він напиватиметься п'яній, бо всі козаки напиваються, і бітиме тебе на гаем, бо всі вони б'ють жінок... А то поїде в похід, бо вони ж завсігди ходять у походи, а ти зостанешся сама-самісінька, сама і їсти варитимеш, і дітей глядітимеш, сама і обшиватимеш, і обпіратимеш.

Локсандра похнюпилась. Їй і самій іноді здавалося, що таке вбоге буде її життя, а тепер і сестра в тому впевняє, а вона знає, як живуть козачки. Але й сестрини слова не зломили її і вона сказала зважливо:

— Я його щиро кохаю і знайду в собі силу все стерпіти. Та й не всі ж козаки недобрі й п'яніці, і Тиміш запевне не такий. Та й не простий він козак, а гетьманенко: запевне він на якомусь уряді і не такий уже вбогий, щоб я мусила в його всю роботу сама робити. А коли треба буде щось робити, то й робитиму, і приемніше буде мені там працювати, ніж отут коритися всяким панським примхам та звичаям.

— Та нарешті ж батько не віддасть тебе за Тимоша! — впевняла княгиня сестру.

— А він прийде сюди з військом і візьме мене. Ти ще не знаєш, який він одважний! Проти його ніхто не вистоять!

Княгиня гнівно глянула на Локсандру і сказала докірливо:

— І ти таке говориш! Ти хочеш, щоб козаки зруйнували твій край рідний! Хочеш, щоб твій батько не встояв проти того, кого ти бачила всього скількисъ там разів!.. Ні, це непевне щось: тобі пороблено!..

Локсандра зблідла; в душі в неї боролися

два почуття: кохання до Тимоша і любов до рідного краю.

Княгиня встала і почала ходити по хаті; потім стала перед сестрою: очі її палали гнівом.

— Слухай, Іоксандро! — сказала вона. — Як що ти не занехаси оту свою дурну пріムху, як що через тебе Молдава зазнає лиха, як що ти, не зважаючи ні на що, таки підеш за того козака... то пам'ятай, що я тоді не сестра тобі!..

Вона повернулась і швидко вийшла з хати, а Йоксандра сиділа як скам'яніла.

VIII. Семйова рада.

Саме в цей час князь Василь молдавський вітав Тимошевих старостів. А старостами були: прилуцький полковник Носач та полтавський — Пушкарь. Старости з своїм почтом увійшли в світлицю до князя Василя, низько вілонились і полковник Носач почав говорити по польському, бо по українському князь не розумів:

— Приїхали ми до тебе, найясніший князю, од великого гетьмана українського Богдана. Просимо тебе ласкаво вислухати наші речі.

— А що ж мають казати мені панове полковники? — спітив князь Василь увічливо, але неласкаво і попрохав старостів сідати.

— Відомо стало нашему гетьманові, що ти князю, маєш дочку, прекрасну князівну Йоксандро; а наш гетьман має сина Тимоша добре тобі знаного, бо він обрятував край твій од ворогів. То просить тебе гетьман Богдан oddati свою дочку Йоксандро за сина його, Тимоша.

Обидва полковники встали, низько вілонилися князеві і знову посідали.

Князь Василь збентежився і сказав незважливо:

— Не знаю, що й сказати панам полковникам.

Я не сподівався старостів од пана Тимоша і тепер мушу поміркувати, порадитися з сем'єю.

Почувши таке, полковники вельми здивувались і Носач сказав:

— Дивно дуже нам такі речі від князя чути. Наш батько гетьман послав посланця з листом до найяснішого князя, — та либо той посланець сюди не дістався.

— Ні, гетьманового листа я від посланця отримав,—мусив признатися князь.

— А коли князь гетьманового листа прочитав, то мав час обміркувати справу, бо тим листом наш батько гетьман попережав князя, що ми маємо прибути.

— Але все ж мені ще треба обміркувати цю справу, а найголовніше — треба написати до султана турецького, бо без його згоди я не можу одружити свою дочку. Та вона ще й молода дуже, ще дитячий розум має. Хай ще поживе в батька та набереться розуму. А я не від того, щоб років через два віддати її за пана Хмельниченка: він лицарь одважний, і я йому ганьби ніякої не даю.

— Значить уся сила в тому, щоб здобути дозвіл од султана? — спитав Носач, лукаво поглядаючи на князя.

— Еге, — незважливо одказав князь: — як що султан дасть свою згоду, то й я не перечитиму.

— Гаразд! так ми й батькові скажемо! — промовив Носач.

Старости попрощалися з князем. Вийшовши з палацу, Пушкарь сказав Носачеві:

— Ну, друже, одну справу скінчили, тепер берімось до другої.

Полковники пішли міськими вулицями. Вони пильно роздивилися скрізь у місті, тоді вийшли за місто, обійшли кругом, у корчмарів роспиталися про військо, скільки його де стойть, порос-

питувалися про фортеці і про все, про що їм треба було довідатися. За всі ті відомості вони щедро корчмарям платили, то ті й росповідали про все. Кільки день збиралі козаки потрібні їм відомості, а довідавшися про все, зібралися їхати додому з своїм почтом. Корчмаръ, прощаючися з їми, жалкував, що вже виїздять од його такі щедрі гості; тоді Носач, сміючися, сказав йому:

— Не журися, скоро знову побачимося. Ще раз приїдемо сватати вашу княжну; та тільки тепер уже такі старости прибудуть, що не всидите ви в Яссах.

Корчмаръ зроумів, про що говорить полковник і того ж дні сказав про те панові Кутнарському, а пан зараз же переказав князеві.

Князь Василь перелякався і скликав на пораду всю свою сем'ю, oprіche Локсандри; ще покликав свого логофета Стефана Гергию, князя Дмитра Вишневецького і панів Кутнарського та Дорошевського. Господарша кільки разів казала чоловікові, що годиться й Локсандрі там бути, де радуються про її долю. Князь Василь спершу мовчав, а потім одказав гостро:

— Вона ще занадто молода, щоб тут бути і говорити. Вона повинна тільки коритися моїй волі.

На столі в високих свічниках горіли товсті запашні свічки з зеленкуватого воску. Всі посідали за стіл і тоді князь Василь сказав:

— Ласкаві мої друзі і мої рідні! Всі ви знаєте, нащо я вас покликав сюди і про що хочу радитися з вами. Ніхто мене не порадить краще за вас; але мусимо добре обміркувати справу, бо погрожує нам вона великим лихом. Пан Кутнарський казав мені, що козаки нахвалялися напасті на нашу Молдаву. Адже так ви мені казали, пане Кутнарський? — спитав він у пана Кутнарського,

що сидів кінець столу поруч із своїм повсякчасним товаришем.

— Так, найясніший князю! — ствердив пан Кутнарський.

— Що ж тепер маємо робити? — спитав князь.

Княгині Радзивиловій давно вже кортіло вкинути в розмову своє слово і вона озвалася перша.

— Батьку! Тут може бути тільки одна порада, бо не личить же родові нашому породичатися з якимсь пройдисвітом, що, раніше чи пізніше, а не мище тяжкої кари за бунтівництво.

— Це правда, але ж чи здолаємо ми боронитися від козацького нападу? — одказав їй батько.

— То треба шукати помочі! — зважливо сказала княгиня Радзивилова. — Вся Польща ненавидитьих хлопів. Хай вони йдуть сюди, як у пастку, а тим часом Молдава хай умовиться з Польщею, то поляки нападуть на хлопів і винищуть їх.

— А що скаже про це князь? — спитав князь Василь у Дмитра Вишневецького.

— Думаю, що так і треба зробити і з усієї сили дбатиму, щоб Польща допомогла Молдаві. Я певний, що обидва гетьмани: і польний, і коронний згодяться допомогти князеві Василеві. Вони зможуть навіть не пустити зовсім козаків у Молдаву.

— А я іншу думку маю, — озвався логофет. — Всяка подія стається через якусь причину. Причиною козацького нападу на Молдаву єсть наша прекрасна княжна Іоксандра. То чи не годилось би заздалегідь усунути причину?

— Що хоче сказати наш вельмишановний і вірний логофет? — спитав князь Василь, не розуміючи, до чого веде свою мову Стефан.

— Я думаю, що багато женихів за велике щастя мали б одружитися з княжною Іоксандрою. От і треба віддати її заміж; тоді українському

гетьманові Богданові не буде по кого присилати військо в Молдаву.

Господарша гнівно глянула на Стефана і сказала:

— Боярки про дочку свого господаря говорить як про річ, яку можна продати чи дати в заставу, не питуючися на те в неї згоди. Правда, я тільки жінка і мало розуміюся на ваших справах; та й Локсандра мені не рідна дочка; але ж вона зросла перед моїми очима, я знаю її вдачу і її серце і дивуюся: як може рідний батько без ніякого жалю жертвувати своєю дитиною? І ради чого ж? Тільки ради своєї власної пихи, не зважаючи навіть на те, що через тую пиху мусить покутувати рідна країна. Чим Тиміш не до пари Локсандрі? Відважний, завзятий лицарь—чим він тобі не зять? Чого тобі хочеться, щоб зять неодмінно був з великовельможного роду? Мало хиба в нашому краї людей з бідного простого роду добувають собі розумом, відважністю та мужністю і слави й шаноби великої? З таким зятем, як цей степовий орел, ти можеш сміливо дивитися в вічі своїм ворогам, і тільки ворог твій може радити тобі не віддавати за його дочку!—сказала вона і гордо глянула на логофета.

Князь Василь не знав, що робити. Жінчини речі торкнули його батьківське почуття, а Тиміш Хмельниценко тепер здався йому справді бажаним зятем. Він подумав: „А й справді, нащо мені шукати неодмінно високородного зятя? Я сам маю силу зрівняти його з собою. Не пощастило сина посадити на трон у Мультанській землі, то певне пощастиль посадити туди Тимоша, бо цей такий воїовитий та завзятий, що з моєю допомогою запевне доскочить князівства. А в подяку за допомогу він мене слухатиметься і князюватиму там властиво я“. Ці думки як блискавка промайнули

в князевій голові і вже він хотів був казати, що згожується віддати дочку за Тимоша, коли це враз сталася несподівана подія. У хату швидко ввійшла Локсандра, бліда, схвилювана, очі їй горіли мов зірки. Вона сидла в своїй світлиці і зовсім не знала, що саме в той час радуються про її долю. Та довідалася про все її вірна покоївка Мар'яна, прибігла й сказала їй. Тоді вона зараз же пішла в ту світлицю, де зібралася рада. Вона піdstупила до батька і глянула на його гордим та гнівним поглядом.

— Батьку! — сказала вона. — Ти мабуть забув, що я людина, а не річ бездушна? Я знаю, що в нашому краї такий звичай, що дочек ведуть до шлюбу, не питуючи в їх, чи вони хочуть того. Знаю, що тутешній закон дозволяє тобі робити зо мною, що ти хочеш. Але не забувай, батьку, що в моїх жилах албанська кров! Я люблю волю і краще вмру, ніж дозволю поводитися зо мною, як з невільницею.

Князь Василь схопився з місця, як несамовитий.

— Як смієш ти так говорити зо мною! — скрикнув він гнівно. — Я батько тобі! Я дав тобі життя, викохав тебе! Ти мусиш мене слухатися і йти за того, за кого я хочу тебе віддати!

Він узяв князя Дмитра Вишневецького за руку, підвів до дочки і сказав:

— Ось твій жених! Ні про кого іншого не смій думати!

Локсандра глянула на Вишневецького і в погляді її було стільки погорди, стільки зневаги, що Дмитро несамохіт поступився від неї.

— Князь хоче, щоб мене силоміць віддано за його? Ну, це вчинок геройський, він дадасть слави і князеві, і його високому родові...

— Бога ради, княжно!... — почав був щось каза-

ти Вишневецький, але князь Василь перепинив йому мову:

— Ні слова більше, Локсандро! — крикнув він на дочку. — Іди в свою світлицю і без моого дозволу не смій з неї виходити! А коли насмілишся не послухатися моого слова, то я з'умію навчити тебе доброго звичаю! — грізно додав він, зачиняючи двері за дочкою. Тоді вернувся на своє місце і сказав:

— Друзі мої! Я наважився послухатися мудрої поради вірного логофета. Князь Дмитро зробив мені велику честь, сватаючи мою дочку; я згожуюся на цей шлюб і завтра ж пошлю посланця до султана турецького прохати в його дозволу. В той же час я послухаюсь і поради моєї старшої дочки і подбаю про те, щоб увійти в спілку з гетьманами польськими, щоб помогли вони нам одбитися від козаків. Панові Кутнарському я дручуваю зараз же одвезти листа моого до пана коронного гетьмана Потоцького.

Кутнарський низько вклонився, дякуючи за честь і попрохав:

— Сподіваюся, що найясніший князь дозволить мені взяти з собою моого вірного друга й товариша пана Дорошевського?

— Як пан хоче, — відказав князь Василь.

Кутнарський з Дорошевським вклонились і вийшли з світлиці. Кутнарський весело сказав товаришові:

— От і маємо гарну подорож, пане!

Але Дорошевському видимо та подорож була не до вподоби, так що він проти свого звичаю не потакнув Кутнарському а сказав похмуро:

— Не знаю, чого це йому спало на думку посылати нас? Наче не має своїх бояр! Он які гладсі поодгодовувалися, сидючи та нічого не роблючи! Послав би того гладючого Бурдуца, — йому

саме добре було б протрусилися. А то тільки осівся чоловік, тільки оговтався трохи, а тут на-то бі! — женуть як пса, та ще саме туди, де повстання аж кипить. Згадаєш мое слово, пане, що не вернемося ми з цієї подорожі, уб'ють нас козаки.

— Чого крячеш, як лиховісний ворон? — озвався сердито Кутнарський. Він і сам боявся їхати, а тільки удавав веселого. Доброшевський не сказав більш нічого, тільки обличчя йому іще дужче похмуріло.

ЧАСТИНА III.

I. Знову в похід.

Полковники Носач та Пушкарь не поспішаючись верталися на Вкраїну, бо, їдучи, збрали потрібні їм відомості про Молдаву. Перепливши Дністер, стали вони на ніч у знайомого корчмаря. Повечерявши, вже лагодилися лягати спати, коли рантом застукало в ворота і хтось гукнув за ворітми:

— Гей, одчиняй швидче!

Хто там? — спитав корчмар, але в цю мить на ворота так наперли, що вони відчинилися і нeterиллячі гости в'їхали в двір, позскакували з коней, звеліти корчмареві поставити їх у кінницю, а сами пішли до корчми. Козаки пильно дивились в вікно на нових гостей і Носач сказав:

— А десь я цих панів бачив.

— Еге, і я бачив, — сказав і Пушкарь. — А бачили ми їх у Яссах, у господаря в палаці.

Гости тим часом увійшли в сумежну світлицю і звеліли дати їм пива.

Полковники сиділи тихесенько і їм крізь тонасеньку стінку чути було всю розмову.

— А що, шинкарю, неспокійно тут у вас? — спитав пан.

— Та в нас, пане, ще можна жити. А туди далі, під Кам'яцем, то не доведи Господи що робиться, — відказав шинкарь.

— Чуєш, пане Кутнарський,—сказав той пан, що питався, своїому товаришові.

— А панам треба до Кам'янця?—спитав шинкарь.

— Нам треба бачити пана коронного гетьмана,—гордо відказав Кутнарський.—Як що він у Кам'янці, то й нам туди треба.

Полковники ззиринулись.

— А велике лихо козаки там коять?—допитувався Доброшевський.

— Коїли, пане, велике лиxo, та тепер їх пан коронний гетьман добре прикрутив: кого на палю настромлено, кому вуха та носи поодрізувано,—то вони й притихли.

— Це добре! це дуже добре!—зауважив пан.

— А пани здалека їдуть?—спитав корчмарь.

— Здалека,—неохоче відказав Кутнарський.

На тому розмова скінчилася і корчмарь вийшов з хати.

— Пане Доброшевський, а де господарів лист?—спитав Кутнарський.

— Ось,—відказав той, витягаючи листа з пазухи.

— Треба зашити його в шапку, бо ми в ворожому краї. Чи пан має голку?

— Маю.

— Ну, то хай же пан уживе її на те, на що її призначено. А що, не казав я панові, що подорож наша буде гарна? Хлопів приборкано, і ніхто з їх не насмілиться напасті на нас. Гетьман Богдан сидить у своєму Чигирині і йому й не сниться, що ми їдемо до його запеклого ворога. Поки він збіратиме собі вояовитих старостів, то ми свою справу скінчимо. Адже так, пане?

Хоча пан Кутнарський говорив стиха, та полковники чули всю розмову, і обличчя їм усе хмурнішли. Вислухавши все, Носач тихесенько

встав, поманив Пушкаря і обидва навспинячки вийшли з хати.

— Чув? — спитав Носач.

— Чув, — одказаав Пушкарь.

— Треба нам цих панів одвезти до батька, — сказав Носач.

Пушкарь пішов у кінницю; там корчмарь давав коням їсти. Пушкарь поманив його до себе і звелів іти за собою.

— Чого бажають панове полковники? — спитав корчмарь.

— Слухай сюди! — сказав Йому стиха Пушкарь. — Ми ляжемо на сінникові вкупі з своїми козаками, а ти доглянь, щоб тії хати, де пани ноочують, не замкнено на ніч; сам же з усіма своїми на цю ніч десь подінься. Розумієш? За послугу матимеш добру заплату.

Корчмарь покрутів головою.

— Пани полковники небезпешну справу починають. Коли б і мені ще не довелося відбувати за неї. Пани ті йдуть до самого пана коронного гетьмана.

— А ми їдемо до самого пана запорозького гетьмана, — всміхаючися сказав полковник. — Як що тобі миліший коронний гетьман, то Йому й служи. Але і наш гетьман про тебе не забуде.

Корчмареві аж млюсно стало.

— А пани полковники не викажуть на мене? — спитав він.

— А яка нам неволя на тебе виказувати? Нам не до тебе, ми собі свої справи маємо. Нам тільки треба, щоб ми тебе сю ніч тут не бачили, щоб і духу твого тут не було. Зрозумів? — спитав Пушкарь.

— Зрозумів, — покірно відказав корчмарь, беручи від полковника гроші.

Натомивши їдучи, пани міцно поснули. Коли раптом панові Доброщевському здалося, що

Його вхопило кільки дужих рук. Гадаючи, що то йому сниться таке негарне, він почав бубоніти молитву; але сон не згинув, а навпаки, руки стиснули його ще дужче; він почувався наче в лещатах і нарешті почує, що його в'яжуть вірьовками.

— Пане Кутнарський! — скрикнув він з усієї спли, але тую ж мить дужа рука затулила йому рота.

— Мовчи, вражий сину! — прошепотів хтось йому на вухо.

— Мати Божа, спаси й помилуй! — думкою помолився пан Доброшевський, не насмілюючися вже навіть шепотіти.

А пана Кутнарського тим часом уже приторочено до сідла, і він був певний, що потрапив до рук повстанцям.

— Батьку! а ми тобі гостинець привезли! — весело промовив полковник Носач, привітавшися з гетьманом Богданом.

Богдан суворо глянув на його і сказав похмуро:

— На що мені ваші гостиці здалися, коли ви справи не зробили?

— Ну що ж, коли з тим Лупулом нічого не вдієш: одно говорить, а зовсім інше чинить. Треба йому дати пороху понюхати та козацької шаблюки спробувати, чи гостра. А що він брехун, то це ми йому можемо довести. Ми посланців його двох піймали, що везли від його листа гетьманові коронному. Ось прочитай його та й їх роспитайся гарненько.

Полковник подав гетьманові великого листа, запечатаного восковою печаттю: на печаті була воляча голова — герб господарства чи князівства Молдави.

Гетьман почав читати листа і обличчя йому ставало все гнівніше. Нарешті, вкрай розгніваний, він кинув листа додолу і скрикнув:

— Зрадник зухвалий! Ну, я ж покажу йому, як продавати мене коронному гетьманові! Поклич сюди посланців! Я сам їх роспитаю, а потім звелю скарати на горло. Хай Лупул знає, що тепер він нічого доброго від мене не побаче.

Носач оддав наказ двом козакам, і за хвилину до гетьмана приведено посланців Лупулових. Вони бідолахи тримали з переляку. За ними увійшов і Тиміш.

Почався дошит. Пан Кутнарський росповів і про те, що в Яссах живе князь Дмитро Вишневецький, і що князь Василь Лупул віддає за його свою дочку Іоксандро, і те, що переказав через його князь Василь коронному гетьманові — не по-тайв нічого.

Вислухавши пана Кутнарського, Богдан сказав:

— Спасибі вам, панове, за ваші відомості, а тепер доведеться вам зазнайомитися з катом.

Пани впали гетьманові до ніг:

— Благасмо ясновельможного пана гетьмана змилуватися над нами! Ми ж не винні: ми посланці: що нам звелено, те й мусили робити! — благав пан Кутнарський, ловлючи гетьмана за жупан.

— Батьку! — сказав Тиміш Богданові. — Не треба їх карати. Подержимо їх у себе в замкненцю, щоб не втекли до коронного гетьмана, а як рушимо в Молдаву, то й їх заберемо; хай собі йдуть додому — чого нам їх боятися?

— Як хочеш, сину! — відказав гетьман. — Дарую їх тобі, — що хочеш, те й роби з ними.

Кутнарський кинувся солоденько дякувати Тимошеві, а Дорошевський сказав похмуро, як звичайно:

— Хай пан Тиміш буде певний, що я ніколи не забуду, що він визволив мене від смерти.

Козаки почали збиратися в похід. Хмельницький подав про це звістку татарам. Саме в той час салтан Калга вмовлявся з гетьманом про те, щоб разом воювати Московщину, і двадцять тисячів татар уже стояло напоготові край України, нетерпляче дожидаючи походу.

Вечоріло. В Чигирині, в гетьманській господі сидів Тиміш з високим смуглувим татарином у пишному парчевому вбраниі. То був салтан Калга; він приїхав до гетьмана кінчати справу.

— Слухай, Тимоше,—казав Калга.— Я обіцяв твоєму батькові воювати за тебе, щоб тобі віддано твою молоду, і я додержу свого слова. Моя орда давно вже не мала доброї здобичі, а в Молдаві буде чим поживитися. Боюсь тільки, щоб султана турецького не розгнівити. Ну, та вже якось вікрутимося, а здобич усе ж наша буде: тільки не міркуйте довго, а швидче збірайтесь та й рушаймо.

— А чого тут довго міркувати,—одказав весело Тиміш.—Мені що швидче, то краце, а козакам недовго зібратися.

— З тебе путящий вояка, Тимоше!—теж весело сказав Калга.—Я тебе люблю і ладен з тобою йти, куди скочеш. Хоча закон Магометів і забороняє нам пити горілку, але я вже й гріха не побоюся і вип'ю з тобою чарку на побратимство. Мої татари того не побачуть, а козаки не осудять. Ну, хочеш побрататися?

Тиміш залюбки згодився, звелів принести дві чарки горілки, випив з Калгою на побратимство, тоді помінялися шаблями й кіньми.

— Тепер ми з тобою все одно що й рідні брати,—сказав Калга:—куди ти, туди й я.

II. Страшний жених.

Літо в Молдаві того року було дуже гарне. Урожай на все був великий, давно вже не було такого. Бджоли наносили в вуліки силу меду. Люди раділи, що зможуть відбити всі податки, та й собі зостанеться і на їжу, і на продаж. І в князя Василя Лупула, на його землі, теж був урожай великий, утром більше вродило, ніж попередніми роками. І князь Василь дуже радів з урожаю, бо мав же він дочку заміж оддавати за Дмитра Вишневецького, то мусив не тільки на весілля втрачатися, а ще попереду в Турцію сultanові дорогі подарунки посылати, щоб призволив дочку за Вишневецького віддати.

І раптом роскотилася чутка, що до Молдави підступили козаки з ордою.

Князь Василь спершу не поняв був тому віри, бо певен був, що посланці його щасливо довезли листа коронному гетьманові, і той не попустить козакам напасті на Молдаву. Але одного дня вранці до його в хату ввійшов великий логофет Стефан дуже стурбований.

— Найясніший князю, лихо! — скрикнув він, забувши навіть уклонитися.

— Що сталося? — спитав переляканий князь, схопивши з місця.

— Кутнарський і Доброшевський приїхали!

Князь глянув на логофета з докором і сказав:

— Чи ти не стерявся часом? На що ти мене так злякав? Приїхали, то й хвала Богові, значить усе гаразд і коронний гетьман не попустить нас козакам на поталу.

Логофет крутив головою, що князь не так говорить; потім насилу зміг промовити:

— Приїхали не від коронного гетьмана, а від козацького!

— Як то від козацького? — скрикнув князь.— Який діявол поніс їх до козацького гетьмана?

— Не діявол, а старостя, що тут були,—відка-
звав логофет.

Князь Василь догадався, що сталося.

— Клич їх сюди!—звелів він.—Я сам у їх ро-
спитаюся.

Пан Кутнарський з паном Доброшевським
увійшли до князя. Пан Кутнарський похнюпив
голову і був такий, як школяр по школі.

— Оповідайте швидче, що з вами сталося!—
грізно сказав князь, пильно дивлючися на Кут-
нарського.—Як ви опинилися в козаків і нашо
сказали їм про мої заміри?

Останні слова князь сказав навмання, але по-
мітив, що почувши їх Кутнарський, ще дужче
збентежився.

— Хай найясніший князь змилується над бід-
ними слугами своїми! — жалібно почав Кутнар-
ський.—Але як над тобою стойть кат, то тоді про
все роскажеш. Та й листа найяснішого князя в
нас ще попереду віднято.

І він росповів коротко князеві про всі свої
пригоди.

— А як же козаки пустили вас?—спитав князь,
неймовірно дивлючись на Кутнарського.

— Ми втекли, найясніший князю,—збрехав Кут-
нарський.

— А де ж козаки?—спитав князь.

— Вони збралися напасті на Сороку, як ми
від їх виїздили, се б то, як ми втекли від їх,—
швидко переинакшив своє слово Кутнарський.

Князь знову неймовірно глянув на його і
сказав:

— Сам я винен: мусив кращих посланців ви-
брati.—Ідти! Великий логофет ще роспитається
в вас.

Не відповідаючи на низькі поклони, князь показав посланцям на двері.

— Казав я панові, що не треба нам сюди їхати,—докірливо говорив пан Доброшевський Кутнарському.—Пан Тиміш велиcodушний лицаръ, то й треба було йому служити; а тут дослужимося до того, що загинемо разом з цим вовцюгою.

Кутнарський сердито глянув на його.

— Ну, і йди, пане, до козака, як що він тебе так привабив. А я не кваплюся на хлопську ласку, бо в мені шляхетська кров.

— Привабив!—бубонів Доброшевський.—Він нам життя обрятував і пан Доброшевський це пам'ятає.

Князь Василь, виправивши посланців, звелів зараз же послати в Сороку, довідатися, що там діється. І ще звелів дуже пильнувати панів Кутнарського та Доброшевського. Але панові Доброшевському таки пощастило втекти до Тимоша.

І на жіночу половину в палаці добігла чутка про козаків. Мар'яна якось про те довідалася і сказала княжні Локсандрі, а та пішла з новиною до мачухи. Господарша вже знала про цю новину.

— Матінко!—казала Локсандра.—Невже батько і тепер не поступиться? Невже він скоче лиха всій Молдаві?

— А що йому Молдава?—трохи погордливо сказала господарша.—Він честолюбний і йому до всього байдуже, аби тільки задовольнити своє честолюбство.

— Поговори з ним, матінко! Він тебе послухає.—благала Локсандра.

— Чи я ж не говорила йому? Чи я ж не благала його не слухатися лихих порадників? А він їх слухав, а мене слухати не хотів. А тепер уже пізно: орду не спиниш тепер. Татари давно дожидали слушного часу, щоб пограбувати Молдаву.

Та Локсандра таки вблагала мачуху, і вона пішла до чоловіка. Але справді було вже пізно. У господаревих покоях було багато людей; вони метушились, щось говорили, щось вигукували, але ніхто нікого не слухав. Господарша спинила якогось чоловіка, що кудись поспішався, і спитала, що сталося.

— Козаки, татари! — вигукнув він і побіг.

Господарша увійшла до чоловіка. Він був як непритомний і насилу міг сказати їй, що козаки й татари вже десь під Яссами, що де вони пройшли,—всюди пожежа й руїна: людей усіх ріжуть, добро грабують.

— Та хиба ж не можна оборонятися? — спитала господарша.

— Їх більш як сорок тисячів, а ми й десятюх не назбираємо. Я вже послав гінця до Потоцького, а тим часом треба тікати, рятуватися і що п'видче, то краще.

Ще поминуло кільки день. Кожен дбав тільки про себе, щоб самому обрятуватися, щоб поховати свої гроші та всяке добро. Господар Василь теж дбав тільки про свої гроші та про дорогі клейноди, розсилаючи їх до скову в певні місця. Сама господарша тільки й дбала про те, щоб боронитися від ворожого нападу. Вона всіх підбадьорювала, всім порядкувала і прохала князя вийхати кудись із Ясс.

— Ще ж не все загинуло, — впевняла вона, — встигнемо зміцнити якесь місто, зберемо туди військо і там пересидимо, поки прийде потуга від коронного гетьмана.

Але господар не згожувався. Він, більше ніж ворожого нападу, боявся зради від своїх і думав:

— Поки я в Яссах, то я князь, а тільки вийду звідси, то зараз виберуть собі іншого.

На швидку руч якось зміцнили Ясси, але всі дуже добре розуміли, що ні ті шанці, ні те військо, яке сяк-так назбірали, не вистоять проти дужого ворога. А чутки що-дня надходили все страшніші. Найбільша, сила ворожа сунула просто на Ясси, руйнуючи на шляху людські оселі й ниви; а невеликі загони татарські розбіглися по всій Молдаві.

Нарешті козаки з татарами підступили до Ясс. Небагато їм було праці пробити поганенькі міські мури; а пробивши їх та вскочивши в місто, зараз же запалили в кількох місцях оселі. Полум'я гоготіло; жінки кричали; мужчини пробували оборонятися, та не вистачало сили.

— Тікати! — кричали в господаревому палаці. Але куди ж тікати? Коли це прибіг Янкель і сказав, що він знає, куди можна втекти. Він уже кільки років жив у Яссах і держав там корчму. І от він назнав у лісі серед скель улоговину таку, що знайти її було дуже трудно. В те місце він і помінився одвести господаря з сем'єю. Міркувати не було часу, та й не було з чого вибирати. То зараз же господарь, господарша, Локсандра, Стефан Бурдуц із жінкою і ще кільки близьких князеві людей пішли за Янкелем. Якимись вуличками та провулочками Янкель вивів їх за місто в ліс. Насилу продираючися серед кущів, спотикаючися на гнилі пні та ковзаючись на мокрому камінні, дійшли вони до тієї улоговини серед високих стрімких скель. Увійти туди можна було тільки однією стежкою, що заховалася під густим чарагником. Треба було по одному продиратися крізь той чарагник. Нарешті дійшли, куди треба. Улоговина серед скель була чимала. Оселі не було там ніякої, тільки росли величезні, старезні буки. Янкелева сем'я була вже там. Жінка Янкелева привітала гостей і поставила їм вечеряти. Але

до вечері ніхто й не доторкнувся—не до їжі було.

На небі жевріло проміття від пожежі; князь Василь, дивлючися на Його, плакав і крізь сльози казав:

— Ясси мої, Ясси! Шо ж тепер з вами буде?!

Локсандра ввесь час мовчала. Вона зблідла і схудла; очі їй горіли, а губи тремтіли. Бідна дівчина ламала руки; вона почувала, що треба говорити з батьком, упевнити Його, що від Його залежить спинити страшне лихо; але говорити не могла.

Пан Кутнарський теж був тут. Янкель ще раніше привів Його в схованку, і він нараяв Янкелеві привести сюди й князя з сем'єю. Хитрий пан зрозумів, що діється в Локсандриній душі і, щось поміркувавши собі, підійшов до неї, низько вклонився і сказав підлесливо:

— Прошу ласки в прекрасної княжни: хай призволить вислухати пораду свого найнижчого слуги.

Локсандра неймовірно глянула на Його.

— Тільки княжна може обрятувати всіх,—сказав він ще підлесливіше.

Локсандра мовчала, але її великі чорні очі питалися в пана, що він хоче сказати.

— Як би княжна згодилася побачитися з паном Тимошем, то він запевне положив би зброю їй до ніг,—стиха сказав Кутнарський, пильно дивлючися на Локсандру.

Локсандра здрігнулась і спустила очі, бо Кутнарський угадав її власні несміливі думки.

— Я можу так зробити, що княжна з ним побачиться,—шепотів Кутнарський.

Локсандра глянула на Його і сказала журливо:

— Ні до чого це! Шо ж я йому скажу? Батько

не згодиться мене за його віддати, а він без того не послухає моє благання.

— Слово чести даю, що ми примусимо князя згодитися. Княжна сміливо може обіцяти це славному лицареві: він тільки їй самій пойме віри.

Княжна помовчала трохи, подумала, потім сказала ледві чутно:

— Я згожуюсь...

Пан Кутнарський низько вклонився і одішов.

III. Хитрощі.

Тиміш смутний сидів у своєму наметі і замислено дивився, як заходило сонце. Ясси горіли вже третій день; третій день уже шукали козаки господаря з сем'єю; шукали і в Яссах, і по за Яссами, але ж ніде їх не було, і слід їх запався. Ніхто їх не бачив, ніхто нічого про їх не знав. Кудись вони втекли, десь заховались, але—де?

Враз перед Тимошем став Янкель. Корчмар дуже постарівся з того часу, як Тиміш бачив його ще малим бувши; але все ж він зараз його пізнав.

— Янкель! — скрикнув він, став і вхопився за шаблю.

— Не турбуйтеся, ясновельможний пане Тимоше! Я з гарними звістками: мене прислала до пана Тимоша сама княжна,—похопився сказати Янкель, поступаючись назад.

— Локсандра? — спитав Тиміш радісно. — Тебе прислала Локсандра? Кажи ж, кажи швидче! Де вона? Як їй?

— Княжна хоче бачити ясновельможного пана Тимоша.

— Ходім! — сказав Тиміш, беручи шапку.

— Хай ясновельможний пан буде терплячий і підожде до ночі, — улесливо промовив Янкель,

нізько кланяючись.—Княжна дожидатиме пана в гаю, під скелею. Я проведу пана до неї.

— А може це пастка на мене?—подумав Тиміш і неймовірно глянув на Янкеля.

Янкель зрозумів його погляд і сказав:

— Як же це я забув?! Я ж маю цидулу від княжни ясновельможному панові.

— Ну й дурень!—скрикнув Тиміш.—Давай мерцій цидулу!

Янкель витяг картку паперу, на їй було написано: „Мені треба побачитися з тобою, мій лицарю. Звірсья на Янкеля, він проведе тебе до мене“.

Побачивши, що Тиміш дочитав, Янкель умовився з ним, де зійтися і зник.

Тиміш був дуже щасливий і йому хотілося поділитися з кимсь своїм щастям. Він пішов до свого побратима Калги.

Калга сидів на килимі, підбагавши ноги і щось проказував своєму писареві. Писарь положив пергамин на ослінчикові і пензликом вимальовував химерні турецькі літери. Тó Калга прооказував листа турецькому султанові, виправлючися перед ним за похід у Молдаву. Він поспішався, щоб султан одержав його листа раніше, ніж до його прибудуть посланці з Молдави.

Тимошеві довелося підождати, бо його побратим не любив, щоб його турбовано під час роботи.

Нарешті листа дописано, печать прибито, писарь забрав своє писарське причандалля, тричі вклонився до землі своєму панові і тихо вийшов з намету.

— Що скажеш, брате?—ласково спитав Калга і здивовано подивився на Тимоша.—Ти такий, наче зараз був у раю. Що сталося?

— Локсандра знайшлась і хоче мене бачити!—радісно сказав Тиміш.

Калга теж зрадів. Йому властиво не про Локсандру Йшлося, а про її батька, бо давно йому і вві сні ввижались великі скарби князеви Василевичі. І як би він знайшов князя Василя, то вже зумів би допитатися, де він їх поховав. Але ви слухавши Тимоша, Калга осмутнів.

— І ти ймеш віри жидові та його папірцеві? — промовив він. — Чому ти не схопив його, щоб він показав нам, де їх схованка? Ти взяв би свою молоду, а мені були б князь Василь із княгинею. Ну, та це ще можна залагодити. Ми схопимо жида і звелимо йому одвести нас до князя.

— Ні, брате, так не буде, — поважно сказав Тиміш. — Княжна звірилась на мене, і я не можу зробити по зрадницькому. Я побачуся з нею так, як вона хоче і не буду досліджувати, де сховався її батько.

— Ну, а як вона до тебе не вийде, а просто це пастка на тебе і тебе вб'ють?

— Такого не може бути, бо вона сама написала мені цидулу, — впевнено сказав Тиміш.

— Може її примушено, — не покидав свого Калга.

— Не така вона єсть, щоб можно було її примусити. Та нехай там і смерть на мене чигає, а все ж піду, бо вона кличе.

— Я тебе не пущу самого, — сказав Калга. — Візьмемо твоїх полковників та й підемо всі.

— Я того не хочу і піду сам! — зважливо сказав Тиміш і вийшов з намету.

Настала ніч, скрізь усе затихло, тоді Тиміш вийшов з намету. Де-не-де ще доторяло багаття, але козаки всі спали. Не спали тільки вартові. Вони кланялися своєму отаманові і давали йому дорогу. Нарешті Тиміш дійшов до шанців і вже хотів був перелазити на той бік, коли це з-за купи каміння вистромилася Янкелева голова.

— Не сюди, ясновельможний пане, — тут яма, хай пан іде за мною — я проведу.

Тиміш пішов за Янкелем, переступаючи з каміння на камінь, перестрибуючи через якісь ями, через якісь колоди. Нарешті вибралися вони з тих руїн і пішли лощиною, аж поки вступили в невеликий гайок.

Ясси вже не горіли і полум'я не світило, так що поночі було йти. Та Янкель мабуть добре зінав дорогу, бо йшов не спиняючись і нарешті, дійшовши до струмочка, сказав:

— Тут!

Назустріч козакові з каменю встала темна постать.

— Локсандро! — скрикнув стиха Тиміш. Серце йому так стукало в грудях, що він чув його.

Локсандра мовчала, бо їй перехопило дуж. Тільки як Тиміш пригорнув її до себе, тоді вернувся до неї голос і вона сказала:

— Тимоше, як' я мучилася без тебе! Як довго, довго я тебе не бачила!..

— А з ляхом же як? — спитав Тиміш, зазираючи їй у вічі.

— З ляхом? з яким ляхом? — і собі спітала здивована Локсандра.

А з Дмитром Вишневецьким. Він же в тво-го батька жив, і батько хотів тебе за його від-дати.

Локсандра зітхнула.

— Це правда, Тимоше: батько хоче, щоб я йшла за його; але я ніколи не любитиму його так, як тебе.

— Я тебе не віддам нікому! — сказав Тиміш. — Я вирву тебе в їх, хоч би довелося всім смерти завдати!

Локсандра здрігнулась.

— Що ти кажеш! — жахаючись промовила во-

на.—Схаменися! Ні за що в світі не була б я жінкою тому, хто вбив би моого батька!

Слова Тимошеви нагадали Локсандрі, чого вона сюди прийшла і що хотіла сказати Тимошеві.

— Слухай, Тимоше,—сказала вона.—Ти багато зла зробив моєму рідному краєві, ти спалив, зруйнував його; через тебе й наша сем'я зазнала тяжкого лиха, і ми мусили тікати з рідної оселі і ховатися в пущі лісовій. Я повинна б за те зненавидіти тебе... Але я тебе кохаю; кохаю ще дужче, ніж попереду... Благаю ж тебе: ради моего великого кохання не муч ти моого серця, бо воно рветься з болю, бачивши тяжке лихо, що впало на нашу Молдаву! Я ж розумію, що через мене те все лихо сталося... Подумай, яково мені дивитися, як палають наші Ясси, як мучуться батько і мати... Яково мені чути, що стільки людей загинуло, стільки нещасних стало через мене...

Вона заридала. А Тиміш стояв забентежений, похнюпивши голову і не знав, що сказати, чим її розважати...

Локсандра мовчки пішла туди, де її дожидав Янкель. Тиміш її не спиняв.

Другого дні пан Кутнарський прохав у князя Василя дозволу поговорити з ним. За-для розмови вони одійшли геть далі, під високі буки.

Розмову почав пан Кутнарський. Він сказав: —Насмілююся подати до уваги ясновельможному князеві наше становище. Ми тепер, сказав би я, опинилися в-паші у лева і не маємо, де сховатися від його лютости...

— Це я й сам знаю, — суворо відказав князь, насупивши брови і похмуро дивлючись на Кутнарського, — як що пан не має сказати чогось кращого, то не було чого й розмову починати.

— Я хочу сказати ясновельможному князеві,

що ми маємо на ворога тільки один спосіб: треба поступитися, але тільки дочасно, тільки щоб очі одвести.

Князь похмуро подивився на Кутнарського.

— Пан хоче сказати, що ми мусимо віддати свою дочку зухвалому козакові?

— Я кажу, що можна тільки пообіцяти йому віддати за його княжну.

— Він на те не пристане,—сказав князь.

— Ну, то можна відбути заручини.

— А з татарами ж як?

— Од їх можна відкупитися.

Князь звелів Кутнарському скликати на пораду всіх бояр, що були на той час у схованці. Під гіллястими буками зібралася рада. Враджено було, що князь пообіцяє Тимошеві віддати за його Йоксандрю через рік і напише про те гетьманові Богданові листа. Татарам враджено заплатити скуп.

Того ж вечора князь Василь написав листа гетьманові Богданові. Він страшенно вихваляв Тимоша за його воювітість та мужність і писав, що вважає за велику честь собі мати зятем такого славного лицаря. За дочкою свою він обіцяв дати великий посаг. Весілля мало відбутися через рік.

Татарам князь Василь обіцяв заплатити такий скуп, який вони схочуть. І в той же час коронному гетьманові послав князь листа про те, що викупить його сина з турецької неволі, а за те просить гетьмана не допустити козаків знову напасті на Молдаву.

Так лукаво поводився князь молдавський Василь Лупул.

Тяжкі часи переживала Україна. Гетьманові Богданові було не до Молдави, та й Тиміш не мав часу думати про одружіння; він не забув

Локсандри і не перестав її любити, але під такі тяжкі часи було не до одружіння; та й ворогові його, Дмитрові Вишневецькому, теж довелося не про одружіння думати, а про військові справи. Багато полягло і козаків, і поляків; померло і двоє ворогів гетьмана Богдана Хмельницького: коронний гетьман Потоцький та князь Ярема Вишневецький. Коронним гетьманом став польський гетьман пан Калиновський.

Нарешті війна ніби скінчилася. Здавалось би, що після нещасливого козакам бою під Берестечком та після Білоцерківської умови гетьманові Хмельницькому годі вже було й думати про те, щоб знову воюватися; так принаймні думали собі польські пани.

Але Богдан уже знову лагодився до війни і обмірковував що та як робити.

Під той час, як усе ніби втихомирилось, Тиміш заговорив з батьком про своє одружіння.

— Батьку! — каяав він, — весілля одсунено було на один рік, а тепер уже й другий до краю доходить, а про весілля нічого не чутъ. Доки ж мені ще ждати? Я тут зараз не потрібен, то пустіть мене в Молдаву: я візьму свою молоду з зброяю в руках, як що так не віддаватимуть.

— Страйвай, сину! — відказав Богдан. — Не поспішайся до зброї братися! Я напишу князеві листа, нагадаю про його обіцянку, а як що з того нічого не вийде, тоді побачимо, що робити.

— І чого там ще писати листа до князя? — відказав Тиміш батькові. — Пан Доброшевський досить оповідав нам про його лукавство й зрадливість. Замісць листи писати, краще з військом до його прибути.

— Ні, сину, так не годиться, треба звичаю додержувати. Скажи своєму панові, щоб лагодився їхати до князя Василя з моїм листом.

Богдан сів писати листа, а Тиміш знайшов пана Дорошевського і сказав, що батько хоче послати його з листом до князя Василя.

Пан Дорошевський не зрадів з тієї звістки і почав благати:

— Ясновельможний пане! Невже в пана гетьмана немає козаків спритніших до цього діла, ніж я?

— Не бійся, пане! — заспокоював Тиміш. — Ти ж посел, то на тобі й волосини не займуть. І баритися там тобі немає чого: листа віддаси та й назад пойдеш.

Сумно покинув голову бідолашний пан.

Богдан написав листа, і пан Дорошевський таки повіз його. І стогнав він, і охав, та зректися не посмів, бо таки боявся гетьмана.

Але з того листа нічого не вийшло, і Тиміш з козаками та з татарами рушив у похід.

IV. Під Батогом.

Польське військо отаборилось по-над Богом - рікою, недалеко від Ладижина, під горою Батогом, щоб не пустити в Молдаву Тимоша Хмельниченка. Отаманував над ним колишній польний, а тепер коронний гетьман Калиновський. В таборі не було ладу. Правда, гетьман кричав багато, але слухалися його мало, бо робив він накази без ладу і раз-у-раз одміняв їх.

В суботу, 29 травня, було католицьке свято Божої Матері. Військо з самісінського ранку було неспокійне, бо довідалося, що недалеко від табору з'явилися татари. Счишився в таборі такий галас та лемент, що коронний гетьман насилу зміг утишити. Він обїхав увесь табор і впікував військо до бою.

Через кільки годин з табору побачили татар

і кільки козацьких сотень. Вони їхали тихо, спокійно і мов не помічали польського табору.

— Стріляти на псів! — звелів Калиновський.

Старий пан, що начальникував над гарматами, мерещій кинувся до Калиновського і скрикнув:

— Нашо пан коронний гетьман хоче їх зачепити? Хай собі їдуть! У нас занадто мало війська, щоб нападати.

— Дурниця! — гостро озвався Калиновський. — Ще мали б ми їх боятися! Пан хай сидить з своїми гарматами в таборі. Він зараз побачить, якого чосу мої рейтари дадуть хлопам:

Поляки стрельнули. Татари в ту ж мить повернули назад, а польські рейтари поскакали за ними геть од свого табору.

Тут сталося щось дивне. З другого боку в таборі счинився крик:

— Козаки! козаки в таборі!

Кинулися навзогінці за рейтарами, кричучи:

— Назад! наад! Козаки в таборі!

Частина рейтарів повернула назад до табору; друга частина ще якийсь час гнала вперед, але, побачивши нарешті, що задні повернули до табору, повернула й собі. А козаки й татари повернули за ними навзогінці. Задичали стріли та кулі і багато рейтарів попадало з коней. Поки доскакали рейтари до табору, то третинн їх не було вже. А козаки й татари стали oddalік од польського табору так, щоб кулі й стріли до їх не долітали.

Хоча поляки й счили гвалт, що козаки в таборі, але їх там ще не було. То прибігли туди тільки недобитки польського війська, що йшло було до Ладижина та зустрілося з Тимощем Хмельниченком, і після тії зустрічі зосталися з його самі недобитки. Прибігши ті недобитки в табор, упевняли, що козаки зараз нападуть на табор, що їх сила-силенна, тисячів із сто.

Крик счинився серед війська: всі ремствували на коронного гетьмана:

— Як він може отаманувати, коли сам нічого не знає! Не довідався навіть, чи велика сила в ворогів! На заріз нас сюди привів!

Старі, заслужені вояки-пани зійшлися і палко говорили про тяжке становище, в якому очинилося військо.

Хтось крикнув, що треба гетьмана Калиновського віддати знову в неволю татарам.

— Хай знову скоптує татарської неволі! Хай посидить у Криму! Не гинути ж нам усім через його божевільного!

— Ні, краще одішлемо його Хмельницькому! — кричали другі.

— Боягузи! Зрадники! — грімнуло враз.

То гетьман Калиновський вискочив з свого намету. Вінувесь тримтів, очі палали, рука міцно стискала зняту вгору шаблю.

— Ви сами божевільні! Ви не тямите, що робите! Зараз вшикуватися і геть з табору на ворогів! Хто сміє не слухатися, той скоптує моєї шаблюки!

Одразу пани були збентежилися і змовкли; але за хвильку вже кинулися до Калиновського з голими шаблями і почали кричати:

— Ти боягуз і зрадник, а не ми! Ти віддав нас до рук татарам та хлопам!

Кільки молодих панів, а серед їх князь Дмитро Вишневецький та Микола Потоцький застутили гетьмана і силкувалися втихомирити роздратованіх.

Гетьман Калиновський пішов знову в свій намет, а з ним кільки прихильних до його панів.

Смерклося. Козаків ще не було, але їх сподівалися що-хвилини.

Усісіньку ніч не спав гетьман Калиновський,

усе радився, як боронитися від ворогів. А в таборі страх усе дужче опановував військо, і ледві стало розвиднятися, всі вже були на конях, усі наважилися тікати, покинувши гетьмана.

Князь Дмитро і гетьманів син Самійло кинулись до гетьманового намету.

-- Батьку! спини їх! Вони тікають!—скрикнув пан Самійло.

— Поганці! Боягузи!—скрикнув гетьман і вискочив з намету. Все військо налагодилося тікати, oprіч гармашів та найманої німецької піхоти. Розлютований гетьман звелів гармашам стріляти на втікачів. Грімнули гармати, і синій дим розіслався над табором; тоді гетьман послав навздогін за втікачами німецьку піхоту. Коли де в таборі счинилася пожежа. То панські хлопи підпалили в таборі сіно.

Розійшовся дим гарматний і сонце осяяло страшну картину: багато поляків лягло трупом, постріляні своїми ж гарматами; деякі счепилися битися з німцями; деякі, стерявшися, кидалися хто в полум'я, хто в річку. Пожежа в таборі розгорялася все ширше.

І враз з-за гори сипнули козаки з татарами. Попереду їхав ставний велетень-запорожець. Побачивши польський табор, він спинив коня, наставив руку над очима од сонця і глянув. Запорожець той був Іван Волотаренко, родич Богданів, запеклий ворог ляхам. Глянув, зареготав і сказав:

— Гляньте, братіки, що ляхи роблять! Сами себе б'ють і сами себе печуть. Це ж ми їх голими руками заберемо! Помстимося за Берестечко!

Козаки й татари кинулися на польський табор...

Мало кому з поляків довелося живому вискочити з бою під горою Батогом. Поліг там і коронний гетьман Калиновський, Синові його Самій-

лові з кількома панами пощастило перехопитися через Бог-ріку, а від смерти й вони не втекли: мусили десь недалеко перехопитися через місток, гнилі мостиини не здержали їх, і всі пани попадали в воду, та там їх і смерть спіткала.

Бідолашній пані Урсулі не сказано, що вже чоловіка її немає на світі, а сказано, що забрано його в бран. То вона почала свої маєтки збувати, а гроші в Крим посылати, щоб викупити чоловіка; та вже ніколи вона його не побачила.

V. Вовк у пастці.

Жах обняв Ясси, як добігла туди звістка про бій під горою Батогом. А за цією й друга страшна звістка прийшла, що таки йде в Молдаву Тиміш по свою молоду і веде з собою поїздан весільних—козаків та орду.

Князь Василь скликав своїх бояр на велику раду.

У найбільшій залі в князькому палаці зібралася рада. Князь у короні, з жезлом у руці сидів на високому позолочуваному троні; ліворуч на трохи нижчому троні сидів митрополит; по під усіма стінами сиділи бояре. Проти князя стояла почесна варта.

Князь помолився, взяв у митрополита благословення і почав говорити. Говорив він цього разу не так, як звичайно, не по владарському, а ласкаво і ніби жалючіся.

— Шановні й вірні бояре мої, мудрі мої порадники!—почав він.—Прощу у вас широї поради. Вам відомо, в якому стані тепер опинилася Молдава. Козаки насувають на нас із ордою, і гетьман їхній вимагає, щоб я віддав дочку свою за його сина Тимоша. Друзі мої, зрозумійте, яке це мені горе! Я ж батько своїй дитині. Я ж викохав її не

на те, щоб віддати її, княжну молдавську, за простого козака! Мені краще її бачити в труні, ніж за Тимошем Хмельниченком!—доказав він третячим голосом.

Настала довга тяжкатиша. Нарешті один боярин устав і попрохав у князя дозволу сказати своє слово. Він сказав:

— Перед двома роками дізнали ми на собі, як тяжко доводиться покутувати, розгнівивши завзятого лицаря Тимоша Хмельниченка. Покидавши все своє добро і забравши тільки жінок та дітей, ми мусили ховатися в пущах лісових, і з високих дерев з тяжким болем дивилися, як пожежа ніщить наші оселі, все наше добро. Хитрі ляхи і не подумали нас рятувати; а ти ж, князю, сподівався від їх порятунку, так саме, як сподіваєшся й тепер. Але ж і тоді, й тепер твої надії були марні. Тоді вони нам не допомогли, а тепер їх самих побито, і ми опинилися в руках у козаків та в татар. Та тепер напе лихо буде ще тяжче, ніж тоді, бо ми не додержали слова. Про що ж нам радитися, чого міркувати про те, що й так кожен бачить і розуміє? Невже перебуте лихо ще не навчило нас?

Тут загомоніли й інші бояре:

— Не хочемо, щоб нас знову віддано на поталу татарві! Чим Тиміш не зять князеві? Він хоч і молодий, але вже встиг слави собі придбати. Тільки ти сам, князю, гребуєш ним; а це тобі такий зять, що кращого й не знайдеш.

— І я прилучаю своє прохання до їхнього,—сказав митрополит.—Козаки через свою віру біжчі нам, ніж ляхи. Народові нашему дуже не до вподоби твоя дружба з ляхами, і як ти тепер не скочеш oddati дочку за Тимоша, то хто вгадає, що може статися? Народ може повстати і скинути тебе з князювання, навіть з Молдави може те-

бе вигнати, а замісць тебе настановити князем Тимоша Хмельниченка.

Великий гнів брав князя Василя, слухаючи митрополитови слова. Іншим часом він не дозволив би так говорити; але тепер знов, що немає навкруги ні одної прихильної до його людини. І справді: всім сподобалося те, що сказав митрополит, і кожен виявляв це. Всі почували, що ослаблена рука, яка їх гнітила.

Князь силкувався вдавати покірного й ласкавого, але суворо насуплені брови і похмурий погляд нагадували вовка, що піймався в пастку.

Він підождав, поки трохи вщухло і тоді сказав покірно:

— Я ладен задовольнити бажання моого народу, але чи обрятує це нас од дикої саволі гостей наших? Чи не краще нам усе ж прохати потуги в найяснішого короля польського і разом з його військом боронити Молдаву од ворогів?

Тоді встав старий боярин, величним рухом показав на вікно, крізь яке видко було поруйновані будівлі і сказав:

— Перед двома роками оселі наші потопали серед пишних садів, багатими нивами пишалася наша країна. Тоді легше було зібрати дуже військо і повести його назустріч ворогові. Але тоді князь покладав надію на своїх друзів ляхів і попустив спустошити країну, зруйнувати й спалити Ясси. Яке ж військо може дати тепер Молдава, коли ще по їй скрізь руїни, коли немає кому робити на полі, бо мало не половина людей наших гине в татарській неволі? Ні, князю, не час нам тепер воюватися, а треба задавити в собі гордоші і скоритися тому, хтò дужчий за нас.

Князь зблід і міцно стиснув уста; але за хвильку вже переміг себе і сказав:

— Хай буде по вашому: за-для рідного краю я ладен віддати на жертву свою дитину!

Сказавши це, він тричі стукнув жезлом об поміст на знак того, що рада скінчилась. Усі повставали і почали виходити.

Серед великого князького двору купка бояр оточила логофета Стефана Бурдуца.

— Чи довго ще ми терпітимем його змущання? Сьогодні він скаже одно, а завтра зробить зовсім інше. Чи не краще справді нам зробити в себе князем Тимопа Хмельницького?

Бурдуц глувливо похитав головою.

— Тоді ми з вовчої пащі перекочуємо в ведмежу,—сказав він.—Правда, що вовк іноді гризе нас вовчими зубами; але ведмідь одразу росчавить нас своєю ведмежою лапою, і я не знаю, що гірше. А я, дороге браття, сказав би вам інше зробити,—додав він стиха, озираючись навколо.—Хай собі вовк з ведмедем породичаються та й думають собі, що їм ні відкіль ніякої небезпеки немає. А ми тим часом нищечком нацькуємо на їх ворогів їхніх, та й скинемо з себе обох.

— А що ж тоді?—спитав державний скарбник, неймовірно поглядаючи на Бурдуца.

— А тоді з між себе виберемо найпридатнішого; він і даватиме порядок Молдаві.

Скарбник пільно подивився в вічі Стефанові і сказав:

— Солодкі речі,—не раз нам доводилося їх чувати; та тільки влада, то така річ, що хто її доскочить, той зараз про ті солодкі речі й забуде.

Всі зрозумілі, на що він натякає і посміхаючись почали росходитися, а Стефан, недобром поглядом дивлючися вслід скарбникові, бубонів сам собі:

— Згадаєш ти колись ці солодкі речі! На тобі першому спробую силу своєї влади.

Через кільки день у Яссах мали зустрічати жениха Локсацдинного, Тимопа Хмельницького.

Він ішов з самими козаками, бо наречений гость попрохав його не приводити татар у Молдаву. На межі Молдави його зустріли почесні люде з родичем князевим на чолі. З Тимошем їхав Іван Виговський, гетьманів писарь, і кільки полковників. Хоч день був дуже душний, але князь Василь із великим почтом вийхав аж за Ясси стрівати нареченого зятя. Не менче як годину дожидав він його, хоча сонце пекло страшенно. Пишно повбіралися князь із своїм почтом: струсеві пера маяли на шапках; на оксамитових та саставих убраних мінилися всякими вогнями застібки з самоцвітами; на зброї, на чересах, на кінських попонах,—скрізь сяли самоцвіти, блищало золото й срібло. Мало не всі люде з міста вийшли подивитися на зустріч.

Нарешті сподіваний гість з'явився на шляху з своїм почтом. Князь Василь скочив з коня і пішки пішов назустріч Тимошеві. За ним ішов його почет.

На Тимошеві було звичайне козацьке вбрання: жупан з тонкого шльонського сукна гарно облягав його стан; рясні кармазинові штані спускалися на сап'янці. Збоку висіла оздоблена самоцвітами шабля—подарунок побратима Калги; за широким кольористим поясом застромлений був кинджал венеційського робства, теж оздоблений самоцвітами. На голові висока смушева шапка з кармазиновим верхом. Ставний, чепурний він вабив до себе очі.

Підійшовши до князя Василя, Тиміш упав йому до ніг; князь підняв його, поцілував і сказав:

— Любити наш сину! Такий з тебе став юнак-красень, що Локсандра либонь і не пізнає тебе.

Тиміш не сподівався такої ласки від князя і дуже збентежився, не знав що й сказати. Замісць його відповів князеві Виговський.

— Найясніший князю, господарю всієї Молдави!—сказав він.—Не погнівайся на нас, простих козаків, як що не з'умімо висловити тобі, як годиться, свою прихильність та бажання завсігди ставати в пригоді Молдаві. Великий гетьман України засилає тобі своє братерське привітання і поклон і просить бути ласкавим до сина його Тимоша.

Князь Василь велично вклонився, взяв Тимоша за руку і підвів до білого коня, покритого срібною парчевою попоною. Потім сам сів на другого коня, пустив Тимоша наперед і всі рушили до брами. Сурмачі грали, дзвони дзвонили, а люди кричали, вітаючи славного лицаря Тимоша Хмельниценка. На дорогу перед ним кидано запашні квіти. На дахах, на деревах, на дзвіницях—скрізь були люди. Нікого ще в Молдаві не стрівали так, як стрівали Тимоша, і князеві Василеві згадувалися слова митрополитови: „Народ може повстати і скинути тебе з князювання, навіть з Молдави може тебе вигнати, а замісць тебе настановити князем Тимоша Хмельниценка“. — Так, це може бути, — думалось йому. — Треба мершій віправити його на Вкраїну.

На сходах до палацу зустрів їх митрополит з хрестом і свяченою водою, а зверху з маленького віконця у високій бапті визирала Локсандра, і серце як пташка в клітці билося їй у грудях, як вона дивилася на ставного юнака, що, не зважаючи на всякі перешкоди, здолав її здобути.

VI. Змовини.

Другого дні мали відбутися змовини стародавнім молдавським звичаєм. Пан Кутнарський уявся всім порядкувати. Ввечері він прийшов до Тимоша росказати йому, що він повинен робити. Там його зустрів давній приятель пан Дорошевський,

— Добривечір, пане! — трохи глузливо промовив Кутнарський, — як пан ся має?

— Дякую панові за ласку! Мені тут дуже добре. Пан Тиміш одважний благородний лицарь, — не дуже прихильно відказав пан Дорошевський.

— Радію, що панові так добре живеться! — ще глузливіше сказав Кутнарський. — Чи не міг би я побачитися з паном Тимошем? Мені треба поговорити з ним про змовини.

— Зараз спитаю, — сказав Дорошевський. — А змовини пан Тиміш, здається, хоче справити українським звичаєм.

Він пішов до Тимоша, і вернувшись, покликав Кутнарського.

Тимошеві байдужісінько було, яким звичаєм спрятатимуть змовини та весілля — чи вкраїнським, чи молдавським; йому хотілося тільки, щоб швидче все скінчилося, щоб швидче забрати Локсандро й повезти додому. Але його старостам хотілося, щоб неодмінно все спроявлялося так, як на Вкраїні. Так пан Кутнарський ні до чого з їми й не договорився. Тоді господар зібрав на пораду свою сем'ю та близьких людей; покликано було й Тимоша з старостами. Князеві не хотілося, щоб змовини відбувалися по вкраїнському і він казав:

— У нас же ніхто не знає навіть пісень ваших, ніхто не знає що треба робити і як його робити; наплутають чогось такого, що не змовини вийдут, а якесь посміховище.

Але за козаків обізвалася княгиня:

— Зробимо і нашим звичаєм, і вкраїнським, — сказала вона. — Пісень весільних українських ми навчилися, бо тут єсть старі козачки, то вони понавчали наших дівчат і співати, і танцювати. То й буде в нас усе дуже добре.

Князь Василь сердито насупив брови. Він хотів був грімнути, що без його дозволу таке роби-

лося, але глянув на Тимоша і змовчав, бо тепер уже мусив догожати тому зненависному нареченому зятеві, щоб приборкати його і мати з його якусь користь.

— Гаразд! хай уже буде й так! Але я вимагаю, щоб нашого звичаю додержано було, як годиться, щоб ніхто не міг сказати, що господар молдавський не справив своїй дочці весілля так, як закон велить.

— Це виходить, щоб і кози були ситі, і сіно ціле,—пошепки сказав Золотаренко Носачеві.

Другого дні мали відбуватися змовини. З самісінького досвітку почалася метушня. Та й було чого! Треба ж було зрядити Локсандру так, щоб вразити і молодого, і старостів та й усіх, хто буде на змовинах. Кільки найзначніших бояринь укупі з княгинею вибралаи в branня Loxandr. I вона була тут. Ale її bайдужісінько було до всіх тих пишних убранив, про які так багато тут говорили. Як би спитали її, у віщо вона хоче вратися, то найлюбіше було б її одягтися в те врання, що подарував її Timish. Ale того було не можна, а до всього іншого її було байдуже і вона вбралася так, як її було сказано.

У великій палацовій залі зібралися всі найзначніші бояре з своїми жінками надзвичайно пишно повбіраними. Як приїхали старости Timoшеви, тоді в залу ввійшли князь Василь із жінкою. Пишне врання на їх аж сяло од самочвітів.

Усі посідали, де кому було призначено, і в залу введено старостів, з Виговським на чолі в святому козацькому вранні. Привітавшися Виговський, почав говорити:

— Найясніший князю і славетний господарю всієї Молдави! Полювали ми з паном нашим Тимошем, сином славетного гетьмана всієї України

Богдана Хмельницького і зайшли ми в твою Молдаву. Заманила нас сюди олениця; заманила та й десь сковалась. Ми довго йшли її слідом і дійшли аж до твоєї господи; і просимо тебе, віддай нам тую оленицю, що нас аж сюди привела!

Доказавши Виговський, низько вклонився і, зіпершися на шаблю, дожидав відповіді.

— Не знаю, про яку оленицю говорите ви, люде добрі,—відказав князь.—Не прибігла ніяка олениця в мою господу. Може помилися ви, може до якої іншої господи прибилася ваша олениця?

— Ні, найясніший князю! Олениця в твоїй господі, ми прийшли її слідом.

Князь махнув рукою. Одчинилися двері, і дві боярині ввели стару босу циганку в рам'ї.

— Пху! і де вони таку відьму знайшли! — аж сплюнув Золотаренко.

Виговський повернувся і глянув на його суворо. Золотаренко сказав стиха:

— Та не зважай! Це я сам собі. Бреши вже далі!

А тим часом князь казав Виговському:

— Ось вам і олениця, панове стрільці! За нею ви гналися?

— Ні, ясновельможний князю! — відказав Виговський, на силу стримуючи усміх. — За такою оленицею наш князь не гнався б. Та була золоторога, золотошерста, очі в неї як зорі, зуби як перли, уста вишневі. Як вона гляне, то наче сонечко засяє.

— Ніколи такої олениці ми не бачили,—відказала господарша.—Помилилися ваші очі, не тим слідом пішли ви, стрільці-молодці.

— Ну, гаразд! — грізно сказав тоді Виговський, випростуючись і добуваючи шаблю.—Коли очі наші помилилися, то не помилиться наша зброя. З

добутими шаблями шукатимем ми в твоїй господі, пане господарю, і лиха начувайся, як що ти ховасп од нас оленицю!

— Оце добре! — озвався Золотаренко і теж добув шаблю. — Оце вже так, як і годиться! Де слова не слухають, там шаблюка навчитъ слухатися!

Князь і княгиня встали і вклонилися старостам.

— Не гнівайтесь, хоробрі стрільці-молодці! — сказав князь. — Єсть у нас ще одна олениця, але вона дуже боязька і соромлива.

Тут одчинилися вже інші двері, і дві боярні ввели в світлицю Локсандру. Вона була така гарна, що козаки не змогли вимовчати:

— Оце так дівчина! Оце так красуня! — казали вони. А Носач додав:

— Шкόда тільки, що такого багато на неї почіплювано, і не роздивишся добре на неї.

На Локсандру справді начіпляно було стільки перлів, коралів, перстенів, наручниць, самоцвітів, що вже більше нікуди було; навіть на чобітках були перли та самоцвіти.

— Оце вона, оце наша олениця! — сказав Виговський, низько вклонивши Локсандрі. Тоді пішов до дверей, одчинив їх, уяв за руку Тимоша, що стояв там і підвів до Локсандри.

Локсандра тримтіла і не насмілювалася звести очі. Їй було і страшно, і весело, і сумно. Здавалося, що це їй тільки уві сні ввижаеться, наче біля неї стойть Тиміш, бо вона ж уже втратила була надію, що це може бути і справді, а не тільки вві сні.

Скоро за Тимошем увійшов у світлицю митрополит, а за ним протодиякон піс на таці золоті перстені. Задзвонено в усі дзвони; митрополит надів молодим перстені, а господарша пов'язала старостів рушниками; Тимошеві ж вона перев'язала руку шовковою хусткою.

Тиміш думав, що тепер уже їх посадють на посаді в парі, як то звичайно робилося на Вкраїні і вже радів, що так близько буде біля Локсандри; коли ж помилився, бо молдавський звичай того не дозволяв. Боярині забрали Локсандру і на превелику досаду Тимошеві повели її з світлиці, а до Тимоша підступив господарь і, взявши за руку, прохав не погребувати його хлібом-сіллю.

Всі пішли в іншу світлицю, де на дубових столах наготовлено вже було обідати.

Обід сподобався козакам: страви були смашні, а старе вино дуже добре. По обіді поставили на стіл мед у стільниках та садовину. Садовина козакам не сподобалась: яблука були тверді, груші не соковиті, а сливи водяні.

— От вражі діти! — бубонів Золотаренко. — Не вміють коло садків ходити. Земля така, що дитину посади, то виросте, а садовина он яка нікчемна родить.

— Стривай! — лукаво підморгнувши озвався Пушкарь. — Як князюватиме тут наш молодий батько, то все краще родитиме. Він навчить молдаванів усього.

— Бреши та не забріхуйся! — припинив його Золотаренко, скоса поглядаючи на великого логофета, що сидів із ним поруч.

Але логофетові було не до їх. Він пильнував князя, княгиню та Тимоша. Тиміш трохи був на підпитку і палко впевняв князя, що завсігди і у всьому допомагатиме йому.

— Не бійся, князю! — казав він. — Тепер не страшно тобі буде ніяких ворогів. Ми з батьком оборонимо тебе від усякого ворога. Не страшний нам ні Ракочі, ні Басараба, — усіх примусимо нам коритися. І князівство Басарабине в султана купимо, — грошей у нас вистачить.

Бурдуц зазирнувся з жінкою, що сиділа навколо від його.

Князь силкувався перепинити мову зятеві.

— Нехай ми потім про все поговоримо! — казав він і нарешті поклав на стіл свій вишиваний рушник. Це визначало, що обід скінчився.

Увечері справляли дівич-вечір. На втіху Локсандрі співано вкраїнських дівич-вечірових пісень, а кобзарь співав украйнські думи.

Весілля мало відбутися через два дні, у тридцять перший день місяця серпня. Це вже трохи ламали звичаї, бо годилося щоб весілля відбувалося не раніше як за тиждень після змовин, а весь цей тиждень мали відбуватися всякі обряди. Та не було на те все часу і через те по кільки обрядів одбувалося за один вечір. А за тиждень по весіллі молоде подружжя мало вже вийздити на Вкраїну.

VII. Весілля.

Настав і той день, у який мав одбутися шлюб і весілля. Тиміш з боярами та з усім весільним поїздом посідали верхи на коней і поїхали до палацу. Вулиці зяхрясли людьми, що повиходили з дворів дивитися на весільний Тимішів поїзд. Не доїхавши до палацу, половина поїздан, з Виговським на чолі, поїхали вперед сповістити, що їде молодий. Вони знали, що їх перейматимуть на дорозі, щоб ніби то взяти в бран і так привести в палац; через те дуже пильнували, щоб не вскочити в пастку. Коли це справді з однієї вулиці вискочило кільки молодих молдаванів і кинулось навпереми козакам. Але козацьких коней трудно було наздогнати. Козаки ще й дратували: підпускали їх близенько до себе, так що отот наздоженуть їх, а тоді знову летіли як вітер степовий. Тільки й пощастило молдаванам пій-

мати пана Дорошевського, бо його кінь спіткнувся.

Козаки добігли до палацу; там їх привітали радісними вигуками. На широких сходах уже дожидав їх князь Василь. Козаки скочили з коней і пішли до князя.

— Що скажуть нам хоробрі лицарі? — спитав князь.

— Молодий князь наш послав нас сказати, що він їде з військом добувати князький палац,—одказав Виговський.

— Будемо дожидати вашого князя молодого, так ви йому й скажіть. А цей пан зостанеться в нас, бо його в бран узято,—сказав князь Василь, побачивши пана Дорошевського.

Козаки поїхали назустріч Тимошеві, а панові Дорошевському дано винти великий кубок вина, — то була кара за те, що піймався в бран.

На привітання молодому стріляно з гармат та дзвонено в дзвони.

Гарна була Локсандра з розплетеною косою у вінку з білих запашних квітів. Тиміш узяв її за руку і вони вдвох підступили до князя й княгині і вклонилися тричі до ніг. Князь та княгиня поблагословили їх іконами та хлібом, і тоді вже всі рушили до церкви. Попереду чудовими білими, пишно повбраними кіньми, їхали молоді, а біля їх світилка з шаблею; за молодими їхали князь Василь із княгинею, а за ними дружки, бояре і весь весільний поїзд.

Серед церкви лежав килим, а на йому порозкладувано червінці. Дружко та свашка привели молодих і поставили на килимі: його праворуч, а її ліворуч. За молодим стали держати вінця два боярини, за молодою—две дружки.

Після шлюбу весільний поїзд поїхав знову в

палац. На вулицях молодих радісно вітали і кидали їм на шлях квіти; в палаці всі світлиці за квітчано було квітами, а помости посыпано розмайрином. Приїхавши з церкви, зараз посідали обідати. Митрополит поблагословив страви, і всі почали їсти. Жінки удавали, що вони не їдять, а тільки куштують—то так тоді годилося; мужчинам вільно було їсти, скільки хотіли; ченцям становлено тільки страви з риби та молошні. Під час обіду грала музика.

Після першої страви князь Василь устав і виголосив тост за свого відважного зяя Тимоша Хмельниченка.

Залунали голосні вигуки на честь Тимошеві.

Після того Тиміш виголосив тост за свого тестя; випивши вино, він стукнув кубком по столу і сказав:

— Хай же панує між нами згода! Я ладен виконати всі твої бажання; а як поділимось Мультанською землею та Молдавою, то стане місця нам обом, не буде за що сваритися.

Бояре занепокоїлись. А Тиміш попрੋхав налити йому вина і виголосив третій тост: за дружню спілку Молдави з Мультанською землею.

Князь Василь насупив брови і сердито глянув на зяя, а логофет Стефан сказав стиха, що Мультанською землею не можна порядкувати кому як схочеться, бо вона в залежності від турецького султана.

— Ну, то що?—відказав Тиміш.—З султаном ми погодимося, бо турки напів приятелі. Та й мій побратим Калга має там силу, а для мене він усе зробить.

Князь Василь не знав уже, як спинити неприємну розмову. Коли на щастя подано другу страву і всі почали їсти. Потім виголосували тос-

ти за молоду, за господаршу, за молоде подружжя. Кільки разів під час обіду стріляно з гармат. Обід тягся дуже довго, аж поки й свічки посвітили. Тоді пішли у найбільшу залу і там почалися співи й танці. Співали пісень і молдавських і вкраїнських; так сàме й танці були і молдавські, і вкраїнські. Князь Василь вибрав зручну хвилинку і сказав Тимошеві:

— Я радий, зятю, що ти такий сміливий та одважний; але будь обачніший: не все можна прилюдно говорити, треба примовчувати про свої заміри до слушного часу.

— Але ж я говорив серед свого товариства,— одказав Тиміш.

— То у вас, козаків, є своє товариство і кожен стойть за свого батька гетьмана; а в мене ніякого свого товариства, ніяких своїх близьких людей нема, а єсть тільки вороги; вони тільки й дожидають якоїсь нагоди, щоб скинути мене з князювання та нацькувати на мене моїх ворогів.

— Ну, я ж того не знав; тепер буду обачніший,—одказав Тиміш.

А в другому кутку логофет розмовляв з кількома боярами.

— Ви побачите, що цей степовий ведмідь викона свої похвалки. Як що ми не запобіжимо, то він притисне нас іще дужче за Лупула. А за його обстане і військо, і народ. Ви ж бачили, як вітали його, як приїхав сюди; так ще не вітали в Молдаві ніколи нікого. Стovпище завсігди готове схилитися перед дужчим.

— А що ж тут негарного, що його тут так щиро вітали?—сказав великий скарбник, лукаво поглядаючи на Стефана. —І що нас обходить, як цей лицар і справді закиязює в Мультанській землі? Це може прикро буде тим, хто має там родичів, а ми родимі молдаване і ні родичів, ні друзів там не маємо.

Почувши логофет натяк на себе, бо він же був родич князеві Матвієві Басарабі, сказав гостро:

— І нас це обходить, бо нам доведеться своюю кров'ю здобувати йому трон.

— Ну, цього ми ще не знаємо,—відказав скарбник.—Але по моєму краще змінити яструба на сокола, ніж на ворону.

Стефан аж зблід із злости; але розмова увірвалась, бо надходив князь Василь.

Стефан одійшов од гурту і пішов у сумежну світлицю, шепнувши своїй жінці:

— Треба нам поговорити.

Жінка трохи згодом пішла за ним, і він сказав їй:

— Чула ти, що говорив за обідом молодий? Треба подати звістку про це і Матвієві, і седмиградському князеві. Прийшов сліщний час, треба щось робити, а то наложимо своїми головами.

— А я давно вже тобі казала, що треба починати. Тепер пильнуй тільки, щоб не впустити з рук князького трону, бо він сам тебе на себе кличе,—відказала жінка.

Стефан боязько озирнувся:

— Мовчи, Бога ради!—пошепки сказав він.—Не так це легко, як тобі здається. Вороги перешкожають мені.

— А ти заздалегідь збудься їх,—теж пошепки порадила жінка.—Ти маєш силу, князь тебе слухає, от і прочисть собі шлях.

Обличчя в неї стало таке хиже, що Стефанові аж самому страшно стало.

— Я не Радул,—сказав він.

— Не можна досягти влади, не переступивши через трупи,—відказала жінка.

Наслідком цієї розмови було те, що через

якийсь час великий скарбник і ще кільки бояр утеряли князеву ласку і їх навіть суджено: скарбника за те, що ніби він потратив на себе скарбові гроші, хоч цього зовсім не було; а на інших теж виганено якісь небувалі провини. Всіх їх скинуто з посад і віддалено від князького палацу; а замісць їх настановлено тих, яких порадив логофет Степан Бурдуц.

VIII. Кінець щастю.

Надходив Великдень. У Суботові в гетьманській господі готовалися до великого свята. Гетьман любив святкувати з усією сем'єю, і вже приїхали дві заміжні дочки його. Всі жінки в господі були заклопотані, всі мали роботу. Треба було і понапікати, і понасмажувати, і писанок понаписувати, і крашанок понакрашувати. Висока, ставна весела пані гетьманова давала всім порядок. Коли це вгледіла вона, що шляхом до Суботова жене верхівень. Пані Ганна вийшла з хати і, захищаючи рукою очі від сонця, дивилася, хто іде.

— Та це Тиміш! — дивуючися сказала вона. — Чого ж це він жене та ще так швидко. Мав же ще сьогодні побути в Чигирині, а тільки завтра сюди прибути.

Тим часом Тиміш уїхав у двір, скочив з коня і, доручивши його козакові, підійшов до ма-чухи, привітався і спитав:

- А батько де?
- Спочиває, — відказала пані Ганна.
- А Локсандра?
- І Локсандра лягла спочити, бо чогось трохи нездужа.

Тиміш постояв трохи, не знаючи, куди ж спершу йти — до батька, чи до жінки. Потім сказав маусі:

— Маю пильну справу до батька. Чи він у доброму гуморі?..

Пані гетьманова всміхнулась:

— Коли ж він тепер буває в доброму гуморі? Усім нам упадає від його.

Тиміш скривився.

— От лихо! — сказав він. — Ну, та все ж я мушу з ним говорити.

Мачуха знову всміхнулась:

— Ну, тобі не страшно, бо до тебе він завсігди добрий, — сказала вона і пішла в пекарню.

Там серед жінок стояла й Локсандра, що оце тільки встала і прийшла в пекарню. Вона неодмінно хотіла сама спекти паску Тимошеві, то зовиці обіцялися вчити її. Тепер вона прийшла місити тісто і вже засукала рукава, як у пекарню ввійшла гетьманша і весело сказала Локсандрі:

— А я гарну новину тобі принесла.

Локсандра пильно глянула на неї і скривнула:

— Тиміш приїхав?!..

І вже хотіла бігти, але гетьманша спинила її:

— Не біжи: він тепер у батька, про справи якісь говорить.

Засмучена трохи Локсандра взялася місити паски... Тимоша вона побачила вже аж за обідом. Він був не такий, як звичайно і вона спіткала:

— Що тобі? Ти нездужаєш?

Тиміш одказав, не дивлючись їй у вічі:

— Ні; втомився трохи, їduчи.

Гетьман теж був невеселий і стурбований.

— А до тебе сестра твоя їде, — сказав Тиміш, сівши біля Локсандрі.

Локсандра з несподіванки аж ложку впустила з рук. З того часу, як вона одружилася з Ти-

мошем, княгиня Радзивилова ні одного листа їй не написала, навіть з одружинням не повіншуvala. Локсандра думала, що сестра зовсім одцуралася її, а тепер кажуть, що вона іде до неї в гостину. Локсандрі стало і радісно, і страшно. Чого страшно, вона й сама не знала, але здавалося їй, що так просто в гостину сестра до неї не приїхала б, а щось єсть тут таке, чого їй не кажуть.

— Де ж ми помістимо таку пішну пані? — спитала гетьманша. — З нею мабуть такий почет та стільки челяді найде, що в нас і місця їм не вистачить.

— Вона іде сама-одна, — відказав Тиміш.

Локсандра злякано глянула на Його.

— Сама-одна? — спитала вона. І враз якась думка блиснула їй у голові і вона швидко додала:

— А про батька ти нічого нечув?

Тиміш украй збентежився і, не знаючи, що сказати, почав ніби капляти: потім одвернувся жінки і сказав похапцем:

— Не знаю, не питав...

Гетьманша зрозуміла, що Тиміш чогось не хоче сказати Локсандрі. І хоча їй теж дуже хотілося знати, що сталося, з чим він криється, але вона швидче почала розмову про інше, почала росповідати Тимошеві, що робилося в Суботові без Його, то що.

Пообідавши, жінки пішли з хати, зосталися тільки гетьман із сином та Виговський.

— Ну, сину, прив'язав ти мені камінь до шиї, — сердито сказав Богдан.

— А що сталося? — спитав Виговський.

— А те сталося, що тестъ Його не вміє на троні своєму всидіти, так я повинен Йому на поміч військо послати. А в мене в самого тепер ляхи на шиї сидять. Другий зять, найясніший князь, пальцем не поворухне, щоб тестеві допомогти, а

козак, бач, мусить із шкури лізти та йому поміч давати. І чого ще ота княгиня їде сюди?—спитав Богдан.

— Хоче прохати, щоб ви допомогли її батькові—сказав Тиміш.

Та ти її саму бачив?

— Ні, я бачив пана Загоровського. Князь Радзивил думає послати його до вас, хоче помирити вас із Польщею.

— Схаменулись!—сказав сердито Богдан.—Забув вельможний князь, як хотів мене з світу звести,—тепер уже іншої співає. Ех, Тимопе! Як би не ти, то показав би я отим князям, що то єсть гетьман український! Та й її жалко!—кивнув він головою в той бік, куди пішла Локсандра. — Ну, побачимо, що далі буде!—додав він і пішов з хати.

Другого дні приїхала княгиня Радзивилова з однією покоївкою та з гайдуком. Її привітали в Суботові з великою шанобою. Побачивши княгиня гетьмана, страхно здивувалася. Вона звикла думати про його, як про якогось козака-неотесу, а побачила освіченого, розумного, дотепного на слово, добре вихованого лицаря, що поводився не згірше за близкуче польське панство. Привітивши княгиню в „суботовському замку“, як жартома називав гетьман свою оселю, її запрохано в їдалю до хліба-соли. На столі стояли всякі пісні страви. Сівши княгиня за стіл, відразу почала розмову про свої справи.

— Пан гетьман, звісно, знає, чого я приїхала,—казала вона, не помічаючи, що Тиміш показує їй, щоб не говорила тепер про це.—Я приїхала прохати в пана гетьмана ласки і сподіваюся, що прохання мое не буде марне.

Почувши це Локсандра, зблідла, затремтіла і, скопивши сестру за руку, скрикнула тримтячим голосом:

— Скажі мені!.. Батько... батько...
 Вона не доказала і зомліла.
 Всі посхоплювалися. Локсандру однесено в
 її світлицю і сестра з Тимошем зосталися бі-
 ля неї.

— Вона нічого не знала? — спитала княгиня.
 — Не знала, ми не казали їй, — одказав Тиміш.
 — Ну, що ж маєш робити? Раніше чи пізніше
 вона мусила ж довідатися, — зітхнувши сказала
 княгиня. — А що ж пан гетьман каже? Чи зго-
 жується він допомогти батькові?

— Думаю, що все впорядкується як треба, — від-
 казав Тиміш. — Пані княгиня сама поговорить із
 батьком...

У цю хвилину Локсандра росплющила очі,
 глянула на обох і стиха промовила:

— Не ховайтесь од мене: мені ще тяжче, що я
 нічого не знаю.

Тоді княгиня коротечко росповіла, що Мат-
 вій Басараба з Ракочієм у вербну неділю підсту-
 пили з військом під Ясси так несподівано, що
 князь Василь насилу встиг утекти з сем'ю в
 Польщу в Кам'янець до молодого Потоцького.
 Кажуть, що Басараба настановив молдавським
 князем Стефана Бурдуца; але певного ніхто нічо-
 го не знає.

Вислухавши все, Локсандра підвела і сказа-
 ла:

— Чуло мое серце, що сталося якесь лихо. Як
 почула я, що ти сюди йдеш, то зараз догадалася,
 що батька нещастя спіткало. Бо без цього ти ж і
 не здумала б про мене, — додала вона гірко.

Княгиня почала виправдовуватися:

— Я завсігди про тебе думала, але чоловік мій
 не дозволив би мені з тобою бачитися. А тепер
 усе відмінилося. Януш сподівається прихилити
 сейм до гетьмана; а як йому пощастиль помири-

ти козаків із поляками, тоді ніщо не заважатиме нам бачитися. А надто, як що пан Тиміш верне батькові нашому трону княївський.

Локсандра здрігнулася:

— А чого ж Тимошеві йти в Молдаву? Гетьман може туди послати своїх полковників...

— Ти сама не знаєш, що говориш,—сердито сказала княгиня.—Неодмінно Тиміш мусить вести військо, бо вся Молдава певна, що тільки він зможе визволити її, а мультанці тримтять, зачувши його ім'я.

Бідна Локсандра! Їй так тяжко було розлучатися з чоловіком, знати, що його можуть убити або взяти в бран. Вона тяжко-тяжко зітхнула і подумала, що як би то гарно було, як би Тиміш не придбав собі такої голосної слави і мультанці не так боялися його.

Тиміш пригорнув її до себе і сказав:

— Голубко моя, не журися! Я швидко вижену з Молдави того товстого пройдисвіта, що сів там на князькому троні. Посадимо знову на трон твоого батька, повоюємо Мультанську землю. і я покладу тобі до ніг князьку корону.

Локсандра трошки всміхнулася.

— Дай Боже, щоб твої слова справдилися!— сказала вона.—Але серце так ние! Як би моя воля, то не пустила б я тебе воюватися.

— Ну, коли одружилася з козаком, то звикай і в походи раз-у-раз виряжати,—сміючися сказав Тиміш.

Знала Локсандра, що треба до того звикати, але все ж так їй було тяжко, так тяжко, що всю ніч сон не склепив їй очей.

Княгиня пожила в Суботові кільки день і зуміла досягти того, чого хотіла.

Зараз після Великодня Тиміш з полковником Федоренком рушили в Молдаву, ведучи двадцять тисячів війська: козаків і татар.

IX. Не пощастило.

У Яссах було весело й людно. Тиміш Хмельницький таки допоміг тестеві: той у друге став князем у Молдаві і бучно святкував цю подію. Він не жалував грошей, упоряджав бенкети для народу, турнири і всякі інші ігрища і всюди бував сам із жінкою та з Тимошем. Не всі, звісно, бенкетували та веселились; чимало було й таких, що плакали та журилися за рідними та близькими, що загинули від катівських рук, бо князь Василь щиро винищував своїх ворогів або тих, кого вважав за ворогів; а замість їх оточив себе іншими, певнішими, на його думку людьми. Тиміш дуже величався:

— Оце по нашому, по козацькому, зроблено,—вихваляється він,—прийшов і побідив, навіть не роздивившися добре—кого.

— Пан Тиміш повершив самого Цезаря,—глузливо завважив пан Кутнарський.

— То собі Цезарь, а то собі я!—відказав Тиміш насупившись і сердито поглядаючи на пана Кутнарського. Не любив він його, та й було за що.

Набенкетувавши в Молдаві, козацьке військо рушило в Мультанську землю і йшло, палючи й руйнуючи, не милуючи нікого. Назустріч вийшла частина війська мультанського, але козаки знищили його. Тоді Матвій Басараба наважився сам вести в бій і своє військо, і те, що прислав йому седмиградський князь Ракочі.

Вороги зустрілися край річки Яловиці. Князь Матвій обкопався і зміцнив свій табор. Козаки отaborилися так, як звичайно це робили. Матвієве військо дуже перелякалось, побачивши, що козаків і татар значно більше, ніж їх, Але Матвій заспокоював їх.

-- Не бійтесь!—казав він.—Не в тім сила, скільки війська, а в тім, яке воно!

Тимошеві хотілося яко мога швидче почати бій. Нарешті частина його війська: козаки, татари і молдаване кинулись на ворожий табор. Та цього разу не пощастило: вороги так люто боронилися, що довелося повернути назад. Князя Матвія поранено в ногу. Рана була дуже болюча, та він не покинув бою, і скоро тільки рану зав'язано, зараз же сів на коня і знову став на чолі війська.

Надходив уже вечір, а бій усе не припинявся і не можна було вгадати, хто переможе, бо то козаки брали гору, то мультанці. Бій ставав усе лютіший, і нарешті видко стало, що переможуть козаки. Коли це раптом насунула грізна чорна хмара і линув дощ такий, наче річка потекла з неба. Хмара тільки краєчком зачепила Матвієве військо, а вилилася вся над Тимошевим. Така страшна була злива, що вода валяла коней додолу. Молдаване перші кинулися тікати, а за ними татари. Тільки козаки не тікали. Нарешті дощ почав стихати. Тоді Матвій кинувся на змучених козаків, і вони вже не змогли встояти. Мультанці взяли в бран зо дві тисячі козаків та кільки тисячі молдаванів. Забрали вони і ввесь табор Тимошів.

Князь Василь, Тиміш, Носач, Пушкарь та Федоренко втекли в Галац. Тиміш зараз же послав гінця в Ясси до господарші, щоб вона рятувалася. Господарша зібрала всі свої скарби і послала їх у Сочаву, а вночі поїхала туди й сама з своїм малим сином Василем та з кількома певними людьми. Князь Василь поїхав до турецького султана прохати помочі, а Тиміш поїхав на Вкраїну, сповістивши господаршу, що він прибуде скоро з новим військом.

X. Сумні передчуття.

Локсандра з великим непокоєм дожидала звісток з Молдави, але їх не було. Гетьман теж турбувався і посылав гінців довідатися, що діється; але вже три гінці як поїхали, то й не вернулися. Коли це одного дня знялася курява на пляху—то Тиміш вів недобитки свого війська. Тяжким болем заболіло серце гетьманові за козаками, як довідався він, що стільки їх полягло, бо й тих, що в бран забрано, всіх життя позбавлено.

— Батьку, ти дозволь нам знову піти туди помститися,—прохав Носач.

Але гетьман нічого не сказав і, сумно похиливши голову, пішов у свою світлицю.

— Де ж тепер батько мій?—допитувалася Локсандра в Тимоша.

— Поїхав до турецького султана прохати потуги.

— А мати?

— Втекла в Сочаву.

Локсандра зітхнула і пригорнулась до чоловіка.

— Тимош!—пошепки несміливо сказала вона.—Ти вже не поїдеш туди?

Тиміш не так зрозумів її питання і почав заспокоювати:

— Не турбуйся, рибонько! Я так їх не покину: прохатиму батька, щоб зібрав військо і піду визволяти.

Локсандра злякалася.

— Та чого ж тобі самому йти?—швидко озвалася вона.—Можна ж їм військо послати.

— А ні, серце, так не можна! То ж твій батько і твоя мачуха, що була до тебе така, як рідна матінка. Мені здалося, що ти хочеш, щоб я сам вів військо їх визволяти.

-- Ой, голубе! Я так намучилася без тебе і не-сила моя вже тебе туди пустити. Серце недобре щось чує... Через батька моого багато крові лілося... І сліз багато... От через те йому й не ішастить тепер... І я не хочу, щоб і ти з ним покутував, і не пущу я тебе туди. Піду до батька Богдана і попрошу, щоб не посылав тебе...

— Серце мое! Не можна так! Я слово їм подав; а козацьке слово—певне!

— То можна ж їм військо послати. Хиба мало в вас полковників?

— Ні, не можна. Я обіцяв сам привести військо, то й мушу так зробити.

— Та кому ж ти обіцяв?

— Батькові твоєму та мачусі; я послав до неї гінця в Сочаву, щоб вона там сиділа, а я прийду й визволю.

Локсандра нічого вже на те не сказала...

Другого дні вранці Тиміш пішов до батька. Богдан сидів за столом і писав.

— Батьку, як же тепер з Басарабою буде?—несміливо почав Тиміш.—Не можна ж так йому нопускати!..

— Бачиш, сину, як би ми з тобою були розумніші, то не родичалися б із тим молдавським вовком... Ну, та вже тепер того де вернемо. А честь козацьку на наругу віддати не можна. Оде пищу листа до султана турецького, щоб дав він війська твоєму тестеві. А тобі дам козаків. Багато не можу дати, бо в самого ляхи на шиї сидять, а тисячів із вісім дам... І Федоренка з тобою пойшлю. Султан мене послухає, то з татарами ви запевне поб'єте Басарабу.

— Спасибі, батьку!—низько вклонившися, подякував Тиміш.

— І що швидче рушим у похід, то краще,—казав Богдан.—Щоб не встиг Басараба великого

війська зібрати. А як поб'єш, то й сідай на мультанський трон,—сили стане в нас, щоб на йому всидіти. А горлиці твої доведеться ще понудьгувати без тебе!—додав він, усміхаючись ласково.

Тиміш і собі всміхнувся.

— Одружилася з козаком, то вже мусить привикати чоловіка в походи виряжати.

— Коли ж думаєш рушати?

— Та мені що швидче, то ліпше, бо їй сон мене не братиме, аж поки віддячуся Басарабі.

— Гаразд, сину! Але треба доладу все зробити. Мусиш допильнувати, щоб і коні були добрі, і зброя. Пороху беріть утroe більше, ніж тоді. Сочаву я знаю, добра там фортеця... Зачинитесь у їй та її будете ворогів одбивати. А там наспітуть татари, тоді й вийдете на бій у поле... Ну, хай Господь помагає тобі, сину! Іди, берися до діла, сам усього пильний!..

Тиміш подякував батькові ще раз і пішов.

Бідна Локсандра тяжко журилась. Вона розуміла, що Тиміш повинен додержати слова; їй подобалось, що він такий одважний, такий сміливий; та в той же час страшні передчуття в'ялили її серце. Їй хотілось, щоб хоч тепер він частіше бував біля неї, а він раз-у-раз ішов до козаків пильнувати, як вони лаштуються в похід. Вона докоряла йому, але він мало зважав на її докори.

— Не, журись, дочки!---розважала її свекруха.— Така вже наша доля жіноча.

Та ті розважання ще дужче засмучували Локсандро; вона гірко плакала, силкуючися ховати свої слізози.

Настав і день від'їду. Тиміш стояв перед Локсандрою ставний, чепурний з пистолями та з кинджалом за поясом, з рушницею за плечима. Ніколи ще наче не був він їй такий гарний та любий, як тепер!

— Тимоше! сонечко мое, відрадонько мой! — скрикнула Локсандра, пригортаючись до його, — не пущу я тебе! Занапастяť тебе там!

Тиміш міцно пригортав її і благав:

— Не засмучуй мене, кохана моя, бо й так мені тяжко від тебе од'їздити!

І такий жаль обгорнув його. Жалко стало покидати і хату батьківську, і рідних, а найжалчіше розлучатися з дружиною коханою. Аж злякався Тиміш того жалю великого, що обгорнув йому душу і мерщій пішов од жінки. Вийшовши на рундуک, він побачив, що джура його дивиться на ногу коневі.

— Що там сталося? Чого ти дивишся? — спитав Тиміш.

— Кінь роскувався, — відказав джура. — Вчора підкований був, а сьогодні роскувався. Недобре це щось віщує.

— Ще що вигадай! — сердито скрикнув Тиміш. — Щоб зараз же кінь підкований був!

Всі посідали в світлиці. Локсандра сиділа біля Тимоша і не спускала з його очей.

Скоро приведено підкованого коня. Тиміш попрощався з усіма, скочив на коня і поїхав туди, де вже дожидали його козаки.

XI. Під Сочавою.

Мало не місяць уже Сочава була в облозі.

Був гарний ранок. Сонечко сходило, і козаки вже повставали і кожен брався до свого діла: гармаші поралися біля гармат, а інші теж обглядали свою зброю, поралися біля коней то що. Тиміш наглядав скрізь і всім давав порядок. Господарша теж усталла ще вдосвіта. Темними осінніми ночами не спалося їй, все здавалося, що вороги несподівано напали, і вона рада була, як розвід-

нялося. З ранку до вечора вона працювала: сама давала всім харч, допомагала доглядати хворих і поранених, розважала їх. Тяжко було їй бачити, що харчів усе менчає, а здобути немає звідки; що хворих усе більшає, що військо знесилуються. А тут ще нове тяжке лихо спіткало: вороги переняли воду, що проведено було в Сочаву з річки Серета і довелося брати негарну смердючу воду з колодязів.

Сьогодні господарі ще тяжче було на серці, ніж звичайно і вона нетерпляче дожидала Тимоша й полковників, що мали прийти снідати. Сумно подивилася вона на вбогий сніданок. Хоч і варив його князів кухарь, та з того не став він смашніший, бо хоч як вари мамалигу, а як до неї тільки й присмаки, що дрібочок соли, то смашна вона не буде. Ото ж така нісчимня мамалига й стояла на столі, а запивати її мали смердючою водою, трішечки закрашеною вином.

Нарешті господарша побачила, що йдуть її щоденні гости. Попереду йшов Тиміш із Федоренком та з іншим отаманням і про щось палко розмовляли. За ними йшли писарь Тимошів пан Дорошевський та пан Кутнарський. Колишні приятелі тепер знову помирились і приятелювали наче ще дужче, ніж попереду. Господарша пішла назустріч гостям.

— Може які новини є? — спітала вона.

— Гарних немає, а погані є, — відказав Федоренко.

— А що ж там? — спітала княгиня.

— До ворогів потуга прийшла: князь Вишневецький лядське військо до їх привів.

Бідна господарша жахнулася, почувши таку новину.

А тим часом пани Дорошевський та Кутнарський, ідучи позаду, жваво розмовляли.

— Кажу ж панові, що погане наше діло,—упевняв Кутнарський.—Не минемо шибениці, бо князь Дмитро не простить панові його служби козакові. Та й мені впаде за одним заходом.

— Чого ж панові здається, що неодмінно князь Дмитро буде переможцем? Ми ще місяць зможемо викрепити, а тим часом прийдуть татари, і тоді ми виграємо справу.

— Пан зовсім як мала дитина,—росердився Кутнарський.—Невже пан думає, що князь Дмитро прибув сюди, щоб цілий місяць дожидати, поки прийдуть татари? Він зараз же почне шукати зможи помститися Тимошеві за Локсандро, і він знайде змогу,—хай пан тоді згадає мое слово.

Кутнарський так злорадно це сказав, що Добропольський аж вразився і глянув на його з-під лоба.

— Здається, пан радий був би, як би князь Дмитро знайшов тую змогу,—похмуро сказав він.

— А чому ж би мені й не радіти?—похопився Кутнарський одказати.—Не велика втіха сидіти в цій пастці. І через кого ж? Через бабу та через неотесу-козака. Як би я зміг, то зараз утік би звідси.

— Пан не жартує?—похмуро спитав Добропольський, піднявши брови вгору. Це він робив тоді, як дуже був схильзований.

— Ні трохи не жартую...

— Так я ж маю сказати панові, ішо пан...

Добропольський не доказав, махнув рукою і пішов швидче, наздоганяючи тих, що йшли попереду. А Кутнарський остався трохи позаду, поманив пальцем чорнявого хлопця, що никав у дворі, нишком ткнув йому в руку папірець і сказав:

-- Зараз біжи до Янкеля і скажи, що це треба передати,—тут написано кому. Хай хоч перерветься, а передасть,—чуеш?

Ще не доснідали, як прибіг козак і сповістив, що з польського табору прибув поланець. Усі пішли на шанці. Тиміш радився з Федоренком та з княгинею, чи пускати посланця в фортецю, чи не пускати.

— Не пускай, батьку,—радив Федоренко,—нашо давати Йому роздивлятися? Краще виїхати до його на той бік за шанці.

— Спітаємо спершу, чого Йому треба,—порадила княгиня.

Послано спитати посланця, чого він приїхав.

— З листом од найяснішого короля,—відказав поланець.

Королівського посланця годилося приняти в фортеці з належною пошаною. Його проведено до замку, але так, щоб він не дуже міг роздивлятися навкруги. Княгиня вбралася в свої князівські убори, на голову наділа корону і сіла в великий залі на високому кріслі замісць трону. Навкруги стояв почет. У залу приведено поланця.

Посланець, пан Маховський, подав господарші королівського листа Господарша почала його читати, і гнів та погорда відбилися їй на обличчю.

— Король польський велить мені здати Сочаву князеві Вишневецькому; але він забув, що Молдава ніколи не була йому під владна, а веліти можно гільки своїм під владним,—сказала вона.

— Найясніший король не велить вашій ясновельможності, а тільки радить,—одказав Маховський.—Він має жаль до тяжкого становища вашої ясновельможности і всіх, хто тут буде з вами, і показує на єдиний спосіб вийти з того становища.

— Прошу вас подякувати найяснішому королеві за його жаль до нас, але нам його жалю не треба: ми викрепили в облозі вже два місяці, викрепимо й ще два, як що треба буде. Гетьман з

військом уже наближається до нас, та й татари не забаряться. І нам дивно, що король має нас за страхополохів,—сказала посланцеві господарша.

Він хотів був щось сказати, але господарша перепинила йому мову.

— Проведіть пана посланця, авдіенція скінчилася!—звеліла вона і вийшла з зали в своїй покої, не давши панові Маховському навіть попрощатися. Так він і поїхав ні з чим.

Пан Доброшевський увесь день пильнував свого приятеля і ввечері побачив, як до його підбіг чорнявий хлопець і дав йому клаптик паперу. Пан Кутнарський швидко перебіг очима те, що було написано на папері, тоді викресав огню і спалив папер. „Погане діло“,—подумав сам собі пан Доброшевський, — „щось він недобре замисляє. Мушу пильнувати“.

Вночі урядили виправу з фортеці. Тихо, тихо кралися козаки поміж густими чагарями, у високій траві. А трохи вбік од їх по-над проваллям плазували двоє людей: один попереду, а другий ступнів на тридцять позаду. Передній усе дужче одлазив убік од козаків, а задній ліз його слідом, тільки пильнував, щоб передній його не помітив. Коли це там, де провалля підходило до невеличкого болота, заржали коні. Передній скочив на рівні ноги і кинувся до купи дерев, що росли край болота. В ту ж мить задній погнався за ним і схопив за комір.

— А, зраднику!—скрикнув він:—я так і знат, що ти намислив тікати!

Але пана Кутнарського не так легко було піймати. Він ростебнув кунтуш, випорснув із його і побіг, стрільнувши назад на пана Доброшевського. Куля влучила Доброшевському в ліву руку, але він на те не зважив, а таки знову побіг наздоганяти Кутнарського. Та не наздогнав, бо

той скочив на коня і поскакав до польського табору. В ту ж мить почулося стріляння й галас з другого боку: то козаки напали на ворожий табор, як там спали. Вони похапцем зопсували кільки гармат, захопили, що змогли, постріляли й порубали чимало ворогів і, стріляючи назад, подалися до фортеці, де вже спущено було їм міст і одчинено браму. Пан Доброшевський затулив свою рану і теж побіг до фортеці, не зважаючи на кулі, що дзичали навколо.

— І який же я нещасливий! — бубонів він. — Раз на віку хотів щось добре зробити, та й то не пощастило. Тільки скалічився...

— Агов, пане писарю! — скрикнув Тиміш, що стояв за брамою. — Ти відкіля? Як ти тут опинився?

Пан Доброшевський нічого не сказав, тільки показав рану.

— Оттакої! То це ти в бої був? — здивувався Тиміш. — Ну, біжи ж до лікаря, хай гоїть тобі рану. Гаразд, що тепер немає чого писати! — пошукував він.

Пан Доброшевський пішов до лікаря. Поранено його злегенька: куля пробила рукав, а руку тільки трошки зачепила. Лікар зав'язав рану і звелів панові Доброшевському лягти, а ввечері господарша з Тимошем прийшли його провідати.

Доброшевський росповів усе, що сталося. Думаючи, що Кутнарський хоче зрадити, він увесь час пильнував його, і як той уночі вийшов нищком із козаками, то й він поліз за ним назирці, а потім Кутнарський таки втік.

— Недобре це! — скрутнувши головою сказав Тиміш.

— Еге, недобре, — сказала й господарша. — Треба поставити більш вартових і пильнувати, щоб і миша не мала змоги вскочити в фортецю, не то людина.

— Миша не вскочить, а птиця перелетіти може,—сказав пан Доброшевський.

— До чого тут птиця?—спитав Тиміш.

— Я певен, що голуби приносили листи панові Кутнарському і від його односии до поляків, бо як же б інакше потрапив до його той лист, що я вчора в його бачив. Видима річ, що він листами вмовлявся про свою втечу, бо де б же взявся кінь?

— Хто ж тут може мати таких голубів?—міркував Тиміш.

— А Янкель!—скрикнув Доброшевський,—треба взяти і його, і сина його Йохеля, то може про щось і довідаємось.

Тиміш зараз же послав по Янкеля та по його сина, але було вже пізно: Янкелева халупчина стояла порожня. Мабуть уночі, як ішли з фортеці козаки, то якось вискочили й вони і подались до ворогів.

XII. Смерть.

Козаки отаборилися в фортеці на великому майдані під шанцями, що захищали їх од ворожих куль. Тимошів намет стояв на другому кінці, осторонь од табору, і не було йому ніякого захисту від куль. Але Тимошеві було про те байдуже; на кулі він не зважав і ні за що не хотів жити в замкові, хоч і як умовляли його полковники та господарша.

Минуло кільки день після того, як утік Кутнарський. Вранці Тиміш вийшов з намету і сів на примості.

Ранок був холодний і ясний. Сходило сонце і червонило промінням і Тимошів намет, і його самого, і табор козацький. Козаки пороспалювали багаття і грілися та варили снідати; вони весело розмовляли, жартували...

Тиміш сидів, курив люльку і думав про Локсандрю: що вона робить тепер, чи встала, чи може ще спити; може саме тепер згадує про його... а може плаче...

Враз щось загуло, задзичало, щось тяжке пролетіло над табором і впало біля Тимоша, і в ту ж мить і Тимоша, і його намет повило густим димом...

— Рятуйте! рятуйте!.. — кричали козаки. — Бомба!.. Батька вбито!..

Кинулися до Тимоша; він лежав на землі блідий, закрівавлений і тяжко дихав. Бомба розірвалась і побила примостку, на якій сидів Тиміш і воза, що стояв недалеко. Цурпаллям поранило Тимоша в голову і в кульшу.

— Нічого, братіки, — шепотів він, — не вбило, тільки поранило... несіть швидче в замок...

На швидку руч зроблено мари, покладено на їх Тимоша і понесено в замок. У таборі зосталися самі вартові, а все козацтво рушило до замку. Там вони стали і стояли мовчки, без шапок. Багатьом по обличчу котилися слязи.

Господарша вибігла назустріч. Ця жінка, яку досі не хилило ніяке горе, за малим не зомліла, побачивши скрівавленого Тимоша.

Тиміш, побачивши її, ледві промовив:

— Живий ще... лікаря швидче...

Кинулися по лікарів. Привели кількох: жида, молдавана, двох вірменів і бабу знахарку. Всі вони обдивилися рані. Один вірмен уявся їх обмити і позав'язувати. Рана на голові була не страшна, а страшна була на кульші: великий цурпалок глибоко встремився в неї. Та ще на лиховін потрощився і довелося виймати його не відразу, а частками. Здавалося лікарям, що всі трісочки вже винято з рані, а Тиміш усе казав, що там коле. Нарешті приложили до рані якогось

зілля і зав'язали; сподівалися, що хворому полегшає; але години через дві почала його палити гарячка: нікого не пізнавав і блудив словами.

Господарша сиділа біля його; отаманувати доручила вона Федоренкові. Того ж вечора послала вона пана Дорошевського до гетьмана з сумною звісткою.

А вороги тим часом лагодилися бити на Сочаву. Князь Дмитро Вишневецький довго розмовляв з Кутнарським; після цієї розмови зібрано було на пораду все отамання. Деякі радили зараз же вести військо; а деякі казали, що треба спершу довідатися, чи зробила своє діло бомба, чи потрапила туди, куди її було призначено.

— А запевне потрапила! — впевняв Вишневецький. — Тимошів намет показав нам чоловік, на якого цілком можно здатися. Він не раз робив нам великі послуги. І тепер він прийшов до нас із Сочави і добре знає козацький табор.

— Але може козацького отамана не було поблизу, як упала бомба?

— Це досить далеко, і я не можу впевняти, що добре роздивився; але Кутнарський показав мені козака, яко сидів біля намету, і мені здалося, що то Тиміш. Потім у таборі счинилася метушня, всі побігли до замку... запевне як що не вбито його, то поранено... — впевняв Вишневецький.

Але все ж його бажання не вволили. Владили не поспішатися, щоб через поспіх не зопсувати справи, а добре приготуватися і тоді вже йти з певною надією здобути Сочаву.

А бідному Тимошеві все гіршало: нога набрякла, рана почорніла; він блудив словами і стогнав та вився на ліжкові з нестерпучого болю. Господарша сама доглядала його; і рідна мати не

доглядала б краще своєї дитини. Сама знеможена, побита гіркою недолею, вона ще знаходила в собі силу і вдень, і вночі піклуватися про хворого, все робила, щоб йому було краще, щоб хоч полекшити йому тяжкі муки.

Третього дні хворий опритомнів. Обличчя йому зблідло і схудло, ніс загострився, очі близькали. Увійшов Федоренко. Княгиня встала і сіла на ліжкові в ногах, а Федоренко сів на її місці біля Тимоша. Тиміш глянув на свого товариша, всеміжнувся і сказав:

— Прощавай, друже! Смерть іде по мене...

— Не вигадуй, батьку! Гріх таке говорити! Тобі вже полегшало, то Господь поможе і зовсім یужаеш.

— Ой, гарно було б одужати,—промовив Тиміш зітхнувши.—Не хочеться вмірати... І Локсандру жалко... і мати-княгиня до мене така добра... А таки чую, що вмру... Прости, товаришу, коли чим скривдив тебе!... Не згадуй лихим словом!..—Він простяг одну руку Федоренкові, а другу господарші.—І ви, мамо, простіть, не згадуйте лихом! І спасибі за вашу ласку... Локсандрі скажіть, що я завсігди про неї думав і на тому світі не забуду її... А батькові скажіть, що я вмер, як добрий козак... і хай простить мені, коли чим пропступив проти його... Усіх прошу простити мене і не згадувати лихим словом...

Він дуже знемігся і замовк... трохи відпочивши, попрохав:

— Покличте попа...

Господарша вийшла і послала по свого попа, що жив тут же, в замку.

Трохи згодом високий, худий, старий піп увійшов до Тимоша. Господарша і Федоренко вийшли, а піп почав сповідати хворого. Після сповіді увійшли вони знову, і піп при їх запричастив

хворого і пішов. Тиміш сказав, що хоче заснути і заплющив очі. Господарша й Федоренко сиділи тихо, тихо. Прочинилися двері і в хату захирнула Мар'яна нагадати, що вже час обмивати рани. Господарша мовчки махнула їй рукою, щоб ішла собі.

Поминуло з півгодини. Було тихо, тихо, тільки дощ із снігом порощав на дворі

Раптом Тиміш здрігнувся, випростався і широко росплющив очі.

— Смерть! — скрикнув він голосно, підвівся, простяг руки і потім знову впав на подушку...

Господарша притулила руку Тимошеві до серця. воно вже не билось...

XIII. Батькове горе.

Виправивши Тимоша в Молдаву, Богдан засумував без його. Він любив свого розумного, відважного сина і пишався ним. Виряжаючи його, певен був, що Тиміш не тільки визволить Молдаву, але й повоює Мультанську землю і може навіть сяде там на троні. Але в той же час сердце йому стискалося, наче чуло якесь лихо, і він нетерпляче дожидає гінця з Молдави.

Скоро після Тимошевого від'їзду у Локсандрі родилося двоє синів близняток — кволенькі та кі. Локсандра неодмінно хотіла сама їх годувати, але не могла сама нагодувати обох, то довелося ще взяти мамку-козачку. Слабенькі дітки були невпокійні, то Локсандра, хоч і сама слаба, не відступалася від їх. Спершу гетьманша вмовляла її:

— Не муч ти себе так! Мамка краще за тебе знає, що їм робити, краще за тебе догляне їх. А ти пожалуй свого здоров'я, а то приїде Тиміш, то й перелякається, бо ти як з хреста знята.

Локсандра сердито поглядала на гетьманшу, а од дітей не йшла. Так і повелося, що Локсандру мало коли й бачили—вона ввесь час була біля своїх синів.

Одного разу ввечері до гетьманші поприходили на попрядки козачки. Чимало їх було і веселий гомін сповняв світлицю. Коли це раптом застукало в браму і на дворі загавкали собаки. Веселий гомін стих і гетьманша послала довідатися, хто стукає. Незабаром стало відомо, що приїхав гінець із Молдави і що Тимоша поранено. Всі заметушились. Гетьманша звеліла покликати гінпя в світлицю.

Увійшов пан Доброшевський. Такий він був негарний із себе, такий незграбний із своїми довгими руками та ногами, що деякі молодиці не могли не всміхнутися. Пан Доброшевський незграбно вклонився і попрохав швидче сказати про його гетьманові.

— Зараз пошлю гінця по його,—сказала гетьманша,—а пана прошу тим часом не погребувати нашим хлібом-сіллю і повечеряти, бо певне пан здорожився, то треба підкрепитися.

Гетьманша послала гінця в Чигирин по гетьмана, а пан Доброшевський узявся до смашної вечері, запиваючи страви старим медом та вином. Як уже він добре підкрепився і подякував за вечерю, тоді гетьманша попрохала його сказати, які вісти він привіз.

— А може Локсандру покликати? — спитав хтось.— Треба йї послухати, бо то ж про її чоловіка.

— Вона вже спить,—сказала гетьманша,—то й хай собі спить з Богом, ще матиме час про своє лихо довідатися.

Пан Доброшевський росповів про тяжку подію, про те, як поранено Тимоша. Козачки слухали і зітхали, деякі плакали... Як пан Доброшев-

ський доказав, тоді всі, сумні, поросходилися і за-
журена гетьманша зосталася сама.

Вночі приїхав Богдан із Виговським. Не той це був Богдан, що сьогодні вранці міцний, дужий виїздив із Суботова. Тепер у хату ввійшов знemo-
жений, кволий, тяжким лихом побитий чоловік.

— Галю, чула? — сказав він якимсь чужим над-
битим голосом.

— Чула, — зітхнувши сказала гетьманша.

Богдан важко сів.

— Галю, йди сюди! Розваж мене, заспокой! Ска-
жи, він же не вмре?

— А чого ж йому вмірати, серце? Він молодий,
дужий, — заспокоювала гетьманша, але тремтів її
голос, не було в йому певності...

Другого дні Богдан зібрав на раду полков-
ників та інше отамання козацьке. Вони всі були
на той час або в Чигирині, або під Чигирином,
бо сподівалися ж війни з ляхами, то й не важко
було їх зібрати.

— Панове отамання! — почав гетьман тримтячим
голосом. — Сумную вість подам я до вашої уваги.
Сина моого Тимоша поранили ляхи; поранили не
в чесному бої, а зрадецьким підступом. Як що ми
не визволимо його, то завдадуть вони йому смер-
ти. А смерть його, то не тільки моя втрата, — то
втрата всієї України. Поможіть же мені визволити
його, вірні мої друзі!

Гетьман замовк і, зіпершися на шаблю, до-
жидав відповіді.

Мовчки стояли козаки, тільки ззоралися один
з одним. Нарешті один, старий, сивий, як голуб,
підступив до Богдана, вклонився і сказав:

— Іди в хату, пане гетьмане, бо нам порадити-
ся треба.

Богдан скипів:

— Про що тут радитися? — скрикнув він. — Треба йти в Молдаву визволяти Тимоша! Не можна попустити йому там загинути! Не можна попустити ляхам насміятися з козацтва!

Як би гетьман був спокійніший, то зумів би так говорити, що полковники згодились би вволити його волю; але тепер йому так боліло серце, що аж у голові морочилось. Черкаський полковник Воронченко про щось палко розмовляв з кількома козаками трохи остронь. Богдан розлютувався ще дужче.

— Чого ти по за людьми ховаєшся? — скрикнув він. — Коли маєш що говорити, то говори так, щоб усі чули!

Воронченко, високий просивий козак підступив ближче і сказав гостро:

— А те я кажу, батьку, що не годиться нам чужу країну обороняти, а свою на поталу ворогам кидати; годиться нам про себе дбати і свою країну обороняти...

Гетьман зовсім посатанів.

— А, вражі літи! — скрикнув він. — То так ви свого батька шануєте!..

І тяжка гетьманська шаблюка знялася над Воронченком.

Кільки козаків ухопили Богдана. Інші входили Воронченка, що кинувся був із шаблею на гетьмана.

Гетьман зараз же онам'ятився.

— Друзі мої! простіть мене! — благав він, кланяючися товариству. — Але ж тяжко батькові втрачати сина! Та ще такого сина! Допоможіть мені рятувати його!

— Прости й ти нас, батьку! — кланяючися гетьманові казали козаки.

Порадивши ще трохи, врадили йти визволяти Тимоша.

XIV Похорон.

Господарша хотіла не казати козацтву, що Тиміш умер, поки прийде якась звістка від гетьмана Богдана. Тіло його набальзамували, вікна в тій хаті, де він лежав, позапинали і нікого туди не пускали. Федоренко сказав козакам, що Тимошеві полегшло, а щоб одвернути їх увагу од замку, зробив виправу з фортеці. Та через кільки день козацтво таки довідалось, що Тиміш умер. Обстушили Федоренка і вимагали, щоб він їм сказав правду. Федоренко мусив признатися. Тоді козацтво наважилося віддати фортецю ляхам.

В цей час у табор прийшла господарша, благала не покидати її, не віддавати фортеці. Козакам стало жалко господарші і вони заприсяглися стояти за чеї до загину.

Поминуло ще кільки день і зовсім не стало чого їсти. Тоді козаки прийшли до замку і почали прохати господаршу визволити їх од присяги.

Господарша згодилася. Горе так її придавило, що вже їй байдуже було, чи зараз отут умерти, чи віддатися до рук ворогам.

Почали вмовлятися з ляхами. Ляхи дуже поспішалися скінчiti справу, бо прочули, що в Молдаву йде Богдан із великим військом. Згодилися, щоб козаки забрали Тимошеве тіло і вільно йшли на Вкраїну.

Задзвонили дзвони по душі, одчинилася брама і сумна процесія рулила з замку. Над Тимошевою труною схилявся козацький прapor—ніс його Федоренко. Круг труни йшли козаки. х не зсталося й половини. Худі, похмурі, змучені вони й трохи не нагадували тих завзятих дужих козаків, що перед трьома місяцями увіходили в Сочаву. І така туга тяжка відбивалася їм на обличчю, що й вороги насамохіть почували до неї повагу.

І господарша з своїми бояринями та слугами йшла за труною. Далеко за Сочаву провела вона зята, тричі низько вклонилася перед труною і вернулася в Сочаву.

А там уже дожидав її новий господар молдавський, колишній логофет Стефан Бурдуц, або Стефан Товстий, як його прозвано. Він і жінка його до скочу назнущалися з старої господарші; потім Стефан звелів пороспорювати ніздрі її малому синові Василеві, посадити її з сином на простого воза і одвезти в якесь далеке містечко. Там вона й доживала свого нещасливого віку.

Повагом посувалася сумна процесія до рідної землі... Ось уже й межа українська... Заманячили рідні оселі... І тоді сумно загули гармати і задзвонили дзвони по душі, а люде йшли назустріч процесії в останнє вклонитися лицареві, що поліг у чужому краї від зрадницької руки. По церквах правлено панахиди...

Тяжко сумні йшли за труною козаки і невеселі думки снувалися їм у голові:

— Ось незабаром уже й доїдемо. Що ж ми привеземо? Гетьманові труп улюбленого сина та недобитки з війська, що, йдучи в похід, маршило про лицарські звитяжства про славу, а вертається знеславлене, побите соромом. А батькам, матерям та жінкам принесемо звістки, що вже немає на світі тих, кого виглядають вони. Скільки сліз буде, скільки горя тяжкого!..

І никли козацькі голови, і тримтіли козацькі вуси, і несамохіть ішлося тихше; хотілося, щоб степам кінця не було, щоб геть-геть далі одсунутася тяжка хвилина...

Але що то? Кінську тупотняву чути, ніби військо йде. Процесія звернула в балку, пославши кількох козаків подивитися, що то за військо. Незабаром вернулися козаки і сказали:

— То батько-гетьман із військом.

Процесія знову вийшла на шлях і пішла назустріч гетьманові.

Побачивши сумну процесію, гетьман скочив з коня і пішов назустріч.

— Кого везете? — спитав він у передніх козаків.

Мовчали козаки, не наважувалися сказати. Тоді гетьман швидко пішов до труни. Він і догадувався, кого везуть, і сам собі боявся те сказати.

— Зніміть віко! — звелів він.

Віко знято, і Богдан побачив, хто був у труні.

— Тимош! Синку коханий! — скрикнув він і пріпав до сина..

Довго лежав Богдан на труні і тихо стояло козацтво...

Нарешті гетьман підвівся і сказав:

— Господи, спасибі тобі, що не попустив синові моєму впасти у лядські руки!.. Спасибі вам, браття, що привезли його сюди!.. Занапостили його ляхи. Ходімо ж, віддячимо їм за Вкраїну і за Тимоша,—сказав він до тих козаків, що з ним прийшли.

— Батьку, і ми підемо з тобою! — скрикнули ті, що прийшли з Сочави.—Не хочемо ми йти додому слухати тужіння. Підемо з тобою!

— Гаразд! — сказав гетьман.—Але треба кинути жеребок, кому припаде везти Тимоша.

Кинули жеребок. Ті, кому припало везти Тимоша, попрощалися з товаришами і стали біля труни. Богдан сказав:

— Як привезете в Чигирин, поставте труну в церкві і не ховайте, аж поки я вернуся.

Тоді знову пріпав до труни і гірко-гірко зарідав. Довго дожидав Федоренко, потім уявив Богдана за ілече:

— Годі, батьку! Час рушати!
 Богдан підвісся, ще раз уклонився синові і
 пішов од труни.
 Процесія рушила далі...

Задзвонили чигиринські дзвони, заревли чигиринські гармати—то Тиміш наблизався до Чигирина.

Далеко за Чигирин вийшла з міста процесія зустрічати Тимоша. Попереду йшло духовенство, за ним сем'я Богданова, а за нею козацтво й народ.

Бідна Локсандра! Скільки вже ніч вона не спала, скільки сліз виплакала! як невимовно тяжко було їй іти зустрічати в труні того, з ким мала надію щасливо звікувати свій вік...

Ось уже й труна...

Зняли віко, і Локсандра побачила Тимоша. Спокійний лежав він і байдуже йому було до неї... Серде забилося швидко-швидко, а потім затихло... Локсандра зомліла, схилившись на плече гетьманіші...

Труну внесено в церкву і поставлено на високий поміст. Почалася одправа.

Всі плакали, прощаючися з молодим лицарем, а козацтво з рушниць та з гармат стріляло, молодому лицареві ясу воздавало.

Два місяці стояло тіло Тимоша в церкві в Чигирині і аж перед Різдвом перевезено його в Суботів, а на третій день різдвяних свят 1653 року поховано в церкві, що збудував у Суботові гетьман Богдан Хмельницький.

Ціна 10-00

Зміст.

Перша частина.

	Бк
I. В дорозі	3
II. Утік	9
III. У таборі	18
IV. Перша пригода	23
V. Не пощастило	31
VI. Суд	37
VII. Помилувано	42
VIII. Сварка	47
IX. Похід	56
X. У Лубнях	64

Друга частина.

I. У канцлера	77
II. Нова зустріч	83
III. Переможець	88
IV. У Яссах	91
V. Сватання	99
VI. Батькове обрання	105
VII. Сестри	110
VIII. Семйова рада	115

Третя частина.

I. Збираються в похід	123
II. Страшний жених	129
III. Хитрощі	135
IV. Під Батогом	142
V. Вовк у пастці	146
VI. Змовини	151
VII. Весілля	157
VIII. Кінець щастю	162
IX. Не пощастило	168
X. Сумні передчуття	170
XI. Під Сочавою	173
XII. Смерть	180
XIII. Батькове горе	184
XIV. Похорон	188

„Українське видавництво в Катеринославі“ випустило в продаж:

Т. ШЕВЧЕНКО: КОБЗАРЬ.

Перше повне видання, в I томі, з поясненнями й примітками проф. В. Сімовича, з портретом і біографією поета.

ГОЛОСИ КРИТИКИ:

... Виданий на гарному папері, читким і великим шрифтом, з гарною біографією поета, з дуже цінним та, як на сей день, для Кобзаря в цілому найкращим коментарем, — „Кобзарь“ Катеринославського Видавництва справді найближче стоять до назви народного видання. Тому му циро бажаємо, щоб сей „Кобзарь“ був на столі селянина в кожній хаті всієї України.

(Л. Білецький, „Українська Трибуна“, з 3. грудня 1921.)

... З ріжних оглядів заслуговує оце видання Шевченкового „Кобзаря“ на те, щоб воно знайшлося в руках кожного читача „Учительського Слова“... Не було досі такої широкої й заокругленої прובי систематичного об'яснення всього „Кобзаря“, як це бачимо в виданні д-ра Сімовича... Потрібна (ця книжка) читачам „Учительського Слова“ у школі і при їх праці над пошкільною освітою, можна тільки гаряче поручити їм видання Шевченкового „Кобзаря“ з поясненнями та примітками д-ра Сімовича.

(„Учительське Слово“, ч. 2—4, з квітня 1922. р.)

... В шісдесяті роковини смерти Т. Шевченка діждалися ми нарешті популярного видання цілого „Кобзаря“... Воно повинно найтися в кожній читальні й бібліотеці, в руках кожного вчителя, взагалі в руках кожного, хто сам собі й іншим хоче вяснити Шевченкові думки, в руках учеників, селян і робітників.

(М. Возняк, „Письмо з Просвіти“, з 15. січня 1922.)

... Се безперечно гарний і дуже потрібний дарунок українському народові... редакторові треба признати, що совісно виконав завдання популяризатора й совісно старався пояснити всі менше відомі вирази багатої Шевченківської слівні, що зовсім не було легкою річчю! (О.Н., „Український Пропор“, з 7. січня 1922.)

... Книга зроблена дуже уважно, зі знанням предмету і з досвідом педагога, котрий у першу чергу мав шкільну молодіж на очі! (Богдан Лепкий, „Українське Слово“, ч. 151, з 18. березня 1922.)

... Я знаю це видання, як дуже добру роботу (*ganz vortreffliche Leistung*), яка однаково годиться і для студій і для навчання. Воно дійсно спопуляризує Вашого великого поета й головно причиниться до того, що його читатимуть і зрозуміють і поза Україною. (З листа проф. славістики Мінхенського Університету Еріха Бернекера до Видавництва.)

... Перед нами нове, дуже гарне й чепурно викопане видання Шевченкового „Кобзаря“, котре видавці назвали „народним“... З цього погляду це дійсно перше в нас видання... безперечно давно вже відчувалася в нашій літературі потреба такого видання... Підкresлюю, що завдання д. Сімовича було не таке то легке, що взагалі він його подужав і що на будуче треба буде робити лише виправки і зміни в деталях».

(Д. Дорошенко, „Хліборобська Україна“, кн. V—VI. з 1921. р.)

„Українське Вида

Катеринослав — Н

A 583195

аві"

1. Т. Шевченко. Кобзарь. з поглядами й примітками проф. В. Сім'ячича. З портретом і біографією.
2. Д. Мордовець. Гетьман Петро Сагайдачний. Істор. опов.
3. О. Рогова. Тиміш Хмельничченко. Істор. повість.
4. А. Кащенко. Зруйноване гніздо. Повість в часів підкорення Січі.
5. А. Кащенко. На руїнах Січі. Істор. опов.
6. А. Кащенко. Борці за правду. Історична повість.
7. А. Кащенко. Під Корсунем. Історична повість.
8. А. Кащенко. Славні побратими. Історичне оповідання.
9. А. Кащенко. Кость Гордієнко-Головко, останній лицар Запорожжя.
10. А. Кащенко. З Дніпра на Дунай, оповідання з часів скасування Січі.
11. А. Кащенко. Над Кодацьким порогом. Істор. опов.
12. А. Чайківський. Козацька помста, оповідання з козацької старовини.
13. А. Кащенко. Мандрівка на Дніпрові пороги. Оповідання.
14. С. Русова. Серед рідної природи. Оповідання. З малюнками Ю. Русова.
15. В. Корнієнко. Запорожський клад, казка з 10-ма малюнками І. Стеценка.
16. Українські народні казки (Зі збірника Рудченка), з 42-ма малюнками Ю. Магалевського. Одбитками з цього збірника:
17. Рись-мати. Брат і сестра в лісі, з 8-ма малюнками.
18. Летючий Корабель, з 5-ма малюнками.
19. Царівна жаба, з 5-ма малюнками.
20. Гордий Царь. Про Царенка Івана та чортову дочку, з 5-ма малюнками.
21. Попович Ясат. Правда та неправда, з 9-ма малюнками.
22. Убогий та багатий і дівка чорнявка. Безщасний Данило Й Розумна Жінка, з 10-ма малюнками.
23. Мамин-Сібіряк. Три оповідання, з 19-ма малюнками.
24. Мамин-Сібіряк. Старий Горобець, з 5-ма малюнками М. Погрібняка.
25. Мамин-Сібіряк. Пригоди статечкої миші, з 7-ма мал. М. Погрібняка.
26. Мамин-Сібіряк. Поганий день Василя Івановича, з 7-ма малюнками Ю. Магалевського.
27. Казки Гавфа, частина 1-та, з 86-ма малюнками.
28. Казки Гавфа, частина 2-га, з 82-ма малюнками.
29. Бехштайн. Казки, з 64-ма малюнками.
30. А. Животко. Промінь. Збірник для праці з дітьми в дошкільних закладах та родинах.
31. С. Русова. Єдина діяльна (трудова) школа.
32. С. Русова. Нова школа соціального виховання. Курс лекцій.
33. А. Кащенко. Оповідання про славне військо запорожське низове. Ілюстрована Історія Запорожжя.

Нові шкільні підручники.

34. „Ярина“ Український букварь, склав А. Воронець, IV, перероблене видання з усіма новими малюнками Ю. Магалевського, з додатком: „Як учити з букваря Ярина“.
35. „Ярина“ Українська граматка з читанкою, склав А. Воронець, з 52 малюнками Ю. Магалевського, з додатком: „Як учити з букваря Ярина“ та „Як вести розмови з малюнків“.
36. А. Воронець. Перша читанка, з малюнками Ю. Магалевського.
37. М. О. Ковалевський. Історія Греції та Риму, для школи її самонауки, з 46 малюнками й 3 картами.
38. В. Боришкевич. Аритметика десяткових чисел та відсотків. Для трудової школи та самонауки.
39. М. Левицький. Граматика української мови.

Продаж виключно за готівку. Книжки висилують негайно.

На більші замовлення — значна знижка.

Гроші (невеликі суми) можна прислати листом, а краще переказами на Konto E. Wyrowyj, Dresdner Bank, Berlin, чи Земельний Банк Гіпотечний, Львів, або — Wiener Bankverein, Wien — або просто на адресу:

EUG. WYROWYJ, Berlin SW 47, Yorkstr. 84!!.

Доставка книг на Україну й з України. Доручення в справі друкування та постачання книжок на всіх мовах для всіх країв.